

שולחן ערוך, אורח חיים, סימן נ"ה סעיף י"ד a2021.
 י' מנחם אב, תשפ"א

ספירה למניין באמצעות ועידת וידאו
הרב יהושע הלר
 תרגום מאנגלית: הרב אהוד בנדל

תשובה זו אושרה על ידי ועד ההלכה (CJLS - Committee on Jewish Law and Standards) ביום י"ד באב תשפ"א, 23 ביולי 2021, הפסק מציע מספר אפשרויות. הועד הצביע על אפשרויות שונות לספירת מניין בנפרד. כל אפשרות הייתה כפופה להצבעה נפרדת וניתן למצא את סיכומי ההצבעה יחד עם הפסק בעמודים 34-35.

שאלה

האם ניתן לקיים מניין כאשר יותר מעשרה יהודים בוגרים יכולים לראות זה את זה דרך ועידת-וידאו אך הם אינם ממוקמים פיזית באותו מקום?

תשובה¹

במהלך מגפת הקורונה, כאשר בקהילות רבות, כינוס של עשרה יהודים במקום אחד נחשב היה כלא בטוח, ואולי אף לא חוקי, הוציא ועד ההלכה (CJLS- Committee on Jewish Law and Standards) הנחיית חירום² המתירה את האפשרות לספור מניין באמצעים מרוחקים. הנחיה זו, שהוצגה כדעת מיעוט, הוגבלה בשלוש דרכים מרכזיות:

1. היא נקבעה כ"הוראת שעה" - כצעד זמני לזמנים חסרי תקדים שלא ירחב מעבר למגפה.
2. היה קונצנזוס שגישה זו לא תספיק לקריאת התורה בציבור עם הברכות המסורתיות (ניתן לקרוא את התורה מתוך חומש או ספר ללא הברכות המסורתיות).
3. היו שהגבילו את ההיתר עוד יותר רק לקדיש אבלים.

אחרים הציעו שניתן אמנם להשתמש בוועידת-וידאו לתפילה בציבור, אך בהעדר מניין פיזי, יש להשמיט בהתקלויות אלה כל "דברים שבקדושה", קטעים הדורשים באופן ספציפי מניין, כולל קדושה, קדיש וקריאת התורה. תוכנת הזום הפכה לטכנולוגיה הנפוצה ביותר עבור מניינים מסוג זה.

1. מבוא.

נכון לכתיבת שורות אלה (יולי 2021), קהילות נמצאות בשלבים שונים של המגפה. הוראת השעה המקורית לא תחשב עוד כשימה בקהילה מסוימת בשעה שהמגפה נחשבת בקהילה זו כדבר שכבר הסתיים. הזמן שבו יהיה זה בטוח באופן מינימלי וחוקי לכנס 10 אנשים פנים אל פנים, עשוי להגיע הרבה לפני שניתן יהיה לכנס במספרים גדולים יותר ללא אמצעי זהירות, ואף אחד מציוני הדרך הללו לא יכול להיות מתואם עם הזמן שבו אנשים ירגישו בנוח לחזור לרמות הפעילות שלפני המגפה. לניתוח מעמיק יותר של מועדי פקיעת תוקפן של הגבלות והיתרים בקהילה נתונה, ראה מאמרי באנגלית "האם אנחנו כבר שם? מה קורה אחרי המגפה"³.

¹ ועד ההלכה של כנסת הרבנים (CJLS - Committee on Jewish Law and Standards) מספק הדרכה בענייני הלכה לתנועה המסורתית - קונסרבטיבית. אף על פי כן, הרב/ה היחיד/ה הוא/היא הסמכות לפרשנות וליישום כל ענייני הלכה. תשובה זו הוגשה לוועד בתהליך של מסלול מהיר שנועד לספק תשובות בריאות.

² אני מודה לכל חברי הועד שהציעו משוב רב ערך, ובכללם הרבנים פמלה ברמש, אליז דורף, אבי סוזן גרוסמן, ברי לף, וטריסי רוזן. אני אסיר תודה במיוחד לרב דוד פיין שהתנגדותו המעמיקה חיזקה את התשובה באופן משמעותי. למחשבותיי בנושא תרמו גם שיחות עם עמיתים רבים ומלומדים מחוץ לוועד. עבודתו של הרב יונתן רוזנצוויג הציעה מספר מקורות שלא גיליתי קודם. בנוסף, חלק מהרעיונות לתשובה זו עובדו בסדנא של "קולקטיב מקצועי לימודי" במסגרת הכינוס השנתי של כנסת הרבנים לשנת 2021. אני מודה לחברי הקולקטיב, הרבנים ג'פרי אברמס, רחל עין, יהושע בן גדעון, מרגרט סלה, דרור חנקין גולד, פרידה כהן, תרצה קובל, מליסה קרספי, ברי ציטרון, וורנר פרטיאר, ורנון קורץ, נטלי לסטרגר, יונה ליימן, דוד לרנר, מרק מלאך, רחל מרדר, פרץ רודמן, דוד רוזן, מרקוס רובינשטיין, סטיבן רובינשטיין, רחל סלטון, אליז שונברג, מיכאל שוואב, סטיבן שוורצמן, בריאן ווקסלר, וכבוד וידר. אמילי וולץ שימשה כעמיתת הועד והציעה אף היא משוב.

³ <https://www.rabbinicalassembly.org/story/cjls-guidance-remote-minyanim-time-covid-19>

Rabbi Joshua Heller "Are we there yet? What Happens After the Pandemic." HM 427:8:2021

"מניין הזום" הפך לפופולרי בדרכים בלתי צפויות. קהילות רבות שהציעו תפילות באמצעים ווירטואליים מצאו כי הנוכחות גדלה בהשוואה למספר היהודים שהשתתפו לפני המגפה, במיוחד בתפילות בימי חול.⁴ קהילות קטנות יותר שלא היו להן המספרים לקיים מניין יומי, גילו לפתע שהן מסוגלות לעשות זאת באמצעות זום. אנשים שבעבר לא יכלו להשתתף בתפילה קהילתית יומית החלו לעשות זאת. במקרים רבים, אותם אנשים שהצטרפו למניינים בזום לא היו מעורבים בתפילה יומית אפילו כיחידים! עם זאת, קהילות אחרות לא קיבלו את האפשרות הזו, וקיים חשש רציני האם ניתן להצדיק נהג זה, במיוחד בהיעדר הנסיבות חסרות התקדים. יתר על כן, גם אם ניתן למצוא בסיס תיאורטי לפרקטיקה זו, המשך קיומה הוא שינוי מהותי באופי המניין כקטגוריה הלכתית וזה עשוי לשנות את מרקם הקהילה כי מניין נועד לעורר השראה.

בתשובה זו, אציג הדרכה לקהילות שעשויות לחפש עילות חדשות להמשיך את מניין הזום בעידן שאחרי המגפה. חלק מהקוראים יצפו שתשובה תציג מענה ממוקד אחד לשאלה הנשאלת על ידי אדם או קהילה ספציפיים. למעשה, לעיתים תשובות עשויות ללבוש צורה פתוחה יותר, דומה יותר למונוגרפיה או אפילו לגישה שעשויה להימצא בפוסקים דרך הצגת מספר גישות שניתן לשקול אותן גם בשעה שאחרות נדחות. למרות שהמחבר יכול לראות גישה אחת כמועדפת, ייתכן שיש יותר מתשובה אחת בת תוקף, ותשובה כזו תציג את הסיבות מדוע כל גישה עשויה להתאים ביותר לקהילה ספציפית או למצב מסוים. מטרתי כאן היא לספק סוג כזה של הדרכה, ולהציע מספר מסקנות שניתן להסיק מהמסורת, ברוח של "אלו ואלו דברי אלוהים חיים", ולתת לרבנים את הכלים לעשות את הבחירה המתאימה ביותר לקהילותיהם.

בעוד שרק התשובה המלאה מספקת את הפרטים הדרושים כדי להחליט כיצד תיושם ההלכה בקהילה או במצב נתון, המתווה שלהלן עשוי להיות מועיל בעבור אלה המחפשים מפת דרכים באמצעות טיעוניו.

א. (עמוד 3) מניין הוא מושג יהודי עתיק וחיוני. בשנת 2001, הסכים ועד ההלכה באופן גורף שאם מניין מתקיים במקום אחד, אחרים יכולים להשתתף מרחוק, ובמהלך מגפת הקורונה, נעשה נהג זה מקובל באופן רחב יותר על פני הקשת של שמירת המצוות היהודית.

ב. (עמוד 4) הצורך במניין של עשרה לתפילות ולטקסים מסוימים ניתן להבינו כבעל שלושה מניעים אפשריים:
א. על מנת לכבד כראוי את אלוהים, הוא צריך להיות "בתוך" קהילה.
ב. יש צורך במניין כדי להפוך את הטקס ל"ציבורי".
ג. כדי ליצור תחושה של נוכחות האל, ה"שכינה" בקבוצה.

ג. (עמוד 6) רוב המקורות הקלאסיים בנושא מניין מגדירים את הקריטריון המרכזי כנוכחות באותו מרחב פיזי, בהשאלה מהמקורות והמושגים בעניין עירוב וקורבן הפסח.

ד. (עמוד 8) עם זאת, יש חוט נוסף בספרות ההלכתית המגדיר את הקריטריון לספירה למניין על בסיס השאלה האם האדם יכול להיראות על ידי שאר הקבוצה. שאלה המגיעה בחלקה מדין על ברכת המזון אך יש לה תקדים גם מהסגרים של ימי הביניים.

ה. (עמוד 10) למרבה האירוניה, היכולת של הש"ץ להיראות על ידי המשתתפים ולהיפך עשויה להיות חשובה יותר מאשר יכולתו לשמוע את המשתתפים. כך קל יותר להתגבר על מגבלות השמע של טכנולוגית הנוכחות הווירטואלית הזמינה כעת.

ו. (עמוד 13) ישנם כמה תקדימים לנוכחות מתווכת טכנולוגית כולל מקורות מדרשיים לגבי שירת הים, כמו גם מקורות הלכתיים הנוגעים לעדים לקידוש החודש וכן לעניין זכויות של עששית, משקפיים וטלסקופים. ניסיונות חדשים יותר ליישם תקדימים אלה לשידורי טלוויזיה חד-כיווניים ולטלוויזיה במעגל סגול הם בעלי רלוונטיות מוגבלת.

ז. (עמוד 18) מקורות מסורתיים בדבר השתתפות מרחוק מעלים חששות לגבי "מרחב ציבורי" או משהו בלתי הולם בין המתפלל היחיד לשאר המניין. אני פותר את החששות האלה בהקשר של מניין וירטואלי.

⁴ בקהילה שלי "בני תורה", לפני המגפה, המניין היומי שלי היה חסר מספר פעמים בחודש. במניין ה"ווירטואלי" חסרנו מנין רק פעם אחת בחמישה עשר חודשי המגפה ולעיתים היו לנו למעלה מ-20 משפחות שהשתתפו, מספר שכמעט אף פעם לא היה לנו למניין יומי פנים אל פנים.

- ח. (עמוד 19) מעבר לתקדימים בספרות ההלכתית, האופן שבו החברה רואה נוכחות וירטואלית השתנה באופן משמעותי, ויש לקחת בחשבון את השינוי המושגי הזה.
- ט. (עמוד 24) ישנן סוגיות של יישום, ובכללן הסחות הדעת של טכנולוגיה, פרטיות ושבעה, אשר אתייחס אליהן. לחששות אחרים כגון אזורי זמן, השלכות על עלייה לתורה מרחוק, או על שליחי הציבור, יש השלכות רחבות יותר והן יפיקו תועלת מניתוח נוסף.
- י. (עמוד 27) ישנן חלופות למניין וירטואלי, לרבות מאמץ רב יותר להשיג מניין, תפילת יחיד, תפילה קהילתית ללא מניין, הבאת מניין לאלו שאינם ניידים ושילוב קהילות.
- יא. (עמוד 29) במסמך המקורי של ה-CJLS - שעת הדחק, בחנו את האפשרות להתיר ספירת מניין באופן וירטואלי לצורך מספר מטרות ולא לאחרות. האם יש ערך לגישה זו?
- יב. (עמוד 32) מעבר לטיעונים ההלכתיים לכל החלטה שתתקבל תהיינה השפעות עמוקות על קהילות ולא ניתן להתעלם מהשלכות אלו.

א. מסגרת היסטורית.

ההיסטוריה של היהדות שיקפה תמיד מתח בין ריכוזיות לביזור הפולחן. במהלך 40 שנות נדודי בני ישראל במדבר, המשכן מעולם לא היה מעבר לטווח הליכה. ספר דברים מתבונן על התקופה שבה בני ישראל יחיו מפוזרים על פני ארץ ישראל ואפשר שיהיו רחוקים מהמשכן. בנסיבות מוגבלות אלה, מזבחות מקומיים יורשו לקום, אך מאוחר יותר, יאסר קיומם עם הקמת מקדש מרכזי. עם חנוכת בית המקדש הראשון, איסור זה על אתרי פולחן חלופיים, נחקק באופן תיאורטי, אך בפועל הופר כפי שמעידים רוב הספרות הנבואית המאוחרת והראיות הארכיאולוגיות. עם זאת, נאום המלך שלמה בחנוכת בית המקדש⁵ מדבר שוב ושוב על בני ישראל, (ואפילו עמים אחרים) הנושאים ידיהם ותפילתם לעבר בית המקדש, אפילו מהגולה.

במובן מסוים, התקדים העתיק ביותר לתפילה וירטואלית היה המערכת של משמרות ומעמדות. הבסיס המקראי למערכת זו מצוי בדברי הימים א' כ"ד-כ"ו. כאשר כוהנים ולוויים חולקו למשמרות שהתחלפו בעבודת בית המקדש. כתבי חז"ל⁶ משמרים מסורת ש-24 משמרות אלה היו מקבילים ל-24 משמרות של בני ישראל. כל משמר היה שולח נציגים לבית המקדש בירושלים למשך שבועיים בשנה, והשאר היו מתכנסים בכיכר העיר ואומרים תפילות שהשלימו את הפולחן שהתקיים בבית המקדש עצמו, מעתיקים חלק מהאלמנטים, מוסיפים מרכיבים ייחודיים וכמובן משמיטים את סדר הקורבנות. הפולחן בפריפריה היה מובחן מעבודת האלוהים במרכז, אך עדיין משמעותי.

כאשר חרב בית המקדש, הפך בית הכנסת למוקד חיי התפילה היהודיים, אם כי אין ספק שיש לעודד גם את תפילת היחיד. במשך מאות שנים שגשגה היהדות הרבנית על רקע המתיחות המתמשכת בין פולחן ריכוזי ומבוזר, כאשר שני הקטבים כבר אינם בית המקדש ובית הכנסת, אלא בית הכנסת והבית.

מגפת הקורונה ועלייתן של צורות תקשורת הנעזרות בטכנולוגיה, יצרו ממד חדש למתח זה. הן הגבירו את הכוחות וכוחות הנגד המתרחקים בעקשנות מבית הכנסת השכונתי לכיוון הבית ולכיוון מרכזים חדשים. במהלך המגפה, גילו רבים מחדש את התפילות והטקסים המבוססים על הבית. בינתיים, עשו אחרים מהצורך ערך. מכיוון שניתן היה לגשת באמצעים טכנולוגיים לתפילותיהן של מאות קהילות, המראות והצלילים של בתי כנסת ברחבי העולם יכלו להיכנס לתוך הבית. באופן פרדוקסלי, לפולחן המקוון, תוך שהוא נכנס אל הבית פנימה יש פוטנציאל ליצור משיכה גדולה יותר לכיוון מרכזים חדשים, כאשר בתי כנסת מרכזיים יכולים כעת להגיע אל יהודים ברחבי העולם, מה שעלול לדחוק לשוליים קהילות מקומיות שכונתיות.⁷

⁵ מלכים א' ה'.

⁶ משנה, תענית, ד:ב-ד; משנה, תמיד, ה:ו.

⁷ להערכת אתגרים אלה ר' Rabbi Ariel Stofenmacher, "On Live Streaming and Competition" 2020 <https://www.rabbinicalassembly.org/story/live-streaming-and-competition>

ב. הרב רייזנר והמניין החד-כיווני.

זה כבר נעשה מקובל באופן רחב שאם יש מניין במקום אחד, כל מי שיכול לראות או לשמוע ולהגיב, יכול להצטרף ולצאת ידי חובותיו הכרוכות בתפילה בציבור, ובכללן, אמירת קדיש אבליים וקדושה או לשמוע ולהגיב למילותיו של שליח הציבור וקריאת התורה. הרב אברהם רייזנר⁸ כבר פירט את הפרמטרים להרחבת גישה זו לאמצעים וירטואליים. כשכתב את תשובתו בשנת 2001, הרעיון של שיחות ועידת וידאו רב כיווניות היה בחיתוליו. ולכן, הנחתו הייתה שהמשתתפים יצפו בשידור חד-כיווני או ישתתפו באמצעות ועידת שמע. כיום, הטכנולוגיה מאפשרת לכל המשתתפים בקבוצה לראות האחד את השני אם הם בוחרים לעשות זאת. שיטה זו של הצטרפות הקהילה יחד היא אפילו חזקה יותר מאשר שידור חד-כיווני, כי היא מאפשרת תחושה הרבה יותר גדולה של קשר.

במהלך שלבים מאוחרים יותר של מגפת הקורונה, כאשר פולחן פנים אל פנים הצליח להתחדש במספרים מוגבלים, קהילות מכל רחבי הקשת החלו להציע גישה מרחוק לתפילות שהתקיימו עם מניין במקום אחד, בין אם הן היו מודעות לכך שהן הולכות בעקבות טיעוניו של הרב רייזנר ובין אם לאו.

בעוד מתן פתרון רב-כיווני מציב אתגרים לכתבם של שמירת השבת והיום טוב ועל אחת כמה וכמה לרוחם, אתגרים אלה, אינם בהכרח גדולים יותר מאלה של מתן זרם חד-כיווני ככאלה, אתייחס בנפרד לסוגיות של שיחות ועידה בווידיאו בשבת וביום טוב בעדכון לתשובתי על הזרמה בשבת וביום טוב.

עם זאת, הגישה שהציע הרב רייזנר בתנועתנו ושאומצה על ידי פוסקים רבים אחרים במהלך המגפה, עדיין מניחה מגבלה חשובה. היא מתבססת על ההנחה שיש מניין מלא במקום אחד, ואחרים מצטרפים אליו מרחוק כמו שמשתקף בשולחן ערוך⁹:

"היו עשרה במקום אחד ואומרים קדיש וקדושה אפילו מי שאינו עמהם יכול לענות ו"א שצריך שלא יהא מפסיק טינוף או עכו"ם"¹⁰

האם ניתן להתגבר על מגבלה זו המחייבת עשרה יהודים להיות באותו מרחב פיזי כדי ליצור מניין על מנת לאפשר זאת באמצעים טכנולוגיים? האם זה חייב להיות?

II. משמעות המניין.

מושג המניין הוא אחד המושגים היסודיים והמובחנים בפרקטיקה היהודית בניגוד למושגים של מסורות דתיות אחרות. בעוד שניתוח השוואתי מקיף הוא הרבה מעבר להיקף של תשובה זו, ישנן מסורות דתיות רבות שטקסיהן דורשים את נוכחות ה"קהילה" אבל אני לא מודע לכאלה המציינות מספר באותה מידה של וודאות. לשם השוואה: האסלאם מעודד תפילה בציבור. עבור מרבית התפילות אפילו שני מתפללים יספיקו. בעוד שלתפילת יום השישי הג'ומעה סמכויות שונות יכולות לדרוש כל מספר משלושה¹¹ עד ארבעים¹².

בקבוצות נוצריות המקיימות מיסה אין צורך במספר משתתפים מינימלי רק בנוכחות של עורך הטקס.

מושג המניין והמספר שנדרש לקיימו מופיעים כחוק קבוע במשנה מגילה ד:ד:

אין פּוֹרְסִין עַל שְׁמַע וְאֵין עוֹבְרִין לְפָנֵי הַתִּיבָה וְאֵין נוֹשְׂאִין אֶת כְּפִיָּהֶם וְאֵין קוֹרִין בְּתוֹרָה וְאֵין מְפַטְרִין בְּנְבִיא וְאֵין עוֹשִׂין מַעֲמָד וּמוֹשֵׁב וְאֵין אוֹמְרִים בְּרַכַּת אֲבָלִים וְתַנְחומֵי אֲבָלִים וּבְרַכַּת חֲתָנִים וְאֵין מְזַמְנִין בְּשֵׁם פְּחוֹת מַעֲשֶׂרָה וּבְקַרְקָעוֹת תְּשֻׁעָה וְלֶהֱן וְאֵדָם פִּיּוֹצָא בְּהֵן:

⁸ Rabbi Avram Reisner, "Wired to the Kadosh Baruch Hu: Minyan Via Internet" OH 55:15.2001.

⁹ אורח חיים, סימן נ"ה סעיף כ'

¹⁰ ישנו ויכוח ער אצל האחרונים האם ראשי התיבות עכו"ם בהקשר זה מתייחסים לעבודת כוכבים או לעובדי כוכבים. נראה שקארו בבית יוסף (או"ח נ"ה:כ) סבור שהאיסור מתייחס לעובדי כוכבים, והוא מצטט את מהר"י אבוהב. ר' חיים דוד אזולאי (מחזיק ברכה נ"ה ט"ו-ט"ז) מסכים אבל אליהו רבא (או"ח נ"ה:ה"ה) מגן אברהם (או"ח נ"ה:ט"ז) ובאר היטב (או"ח נ"ה:י"ז) כולם דוחים דעה זו ומיישמים אותה על אביזרי עבודת כוכבים, לא אנשים. המשנה ברורה (או"ח נ"ה:ס"ה) אומר שאולי זה שניהם. לתשובה לשאלה זו יש השלכות נוספות, אבל זה לא משפיע באופן משמעותי על הניתוח שלי.

¹¹ <https://www.amjaonline.org/fatwa/en/87735/the-ruling-on-praying-jumuah-through-broadcast>

¹² <https://en.wikipedia.org/wiki/Jumu%27ah>

כרגיל, המשנה לא מספקת הסברים למנהג זה. המקור הקלאסי המסביר את מקורות המנהג בתלמוד הבבלי,¹³ מותח את הטיעון באופן יוצא דופן. הוא מתחיל במימרה המיוחסת לרבי יוחנן שהמקור למנהג הוא ספר ויקרא כ"ב:ל"ג "ונקדשתי בתוך בני ישראל". ניתוח שני המיוחס לרבי חייא משתמש בכלי של גזרה שווה ומחבר שני פסוקים עם מונח משותף. הוא מקשר את הפסוק בספר ויקרא לפסוק בספר במדבר המתאר את מחלוקת קורח ועדתו¹⁴ "הבדלו לכם מתוך העדה". אבל, מחלוקת קורח כללה 250 אנשים! נדרשת גזרה שווה שניה כדי להגיע למספר 10, הקושרת את המילה עדה לפסוק אחר (במדבר י"ד:כ"ז) המתייחס לעשרת המרגלים "עד מתי לעדה הרעה הזאת". קטע קצר זה של ניתוח טקסטואלי הוא למעשה, מתיחה גדולה עד כמה שהיא ניתנת להראות. בעוד שגזרה שווה היא שיטה פרשנית מקובלת אצל חז"ל, שתיים מהן המקושרות יחד זה לא רגיל.

למעשה, ישנן דרכים רבות וקלות יותר להגיע למסקנה זו. לדוגמה, הטקסט המקביל בתלמוד הירושלמי¹⁵ אינו מצטט את פסוק העוגן המקורי מספר ויקרא ומצטט שתי קריאות חלופיות. האחת קושרת את המילה עדה מהמרגלים ישירות למקור אחר שלא צוטט.¹⁶ השנייה קושרת את המילה בתוך (ככל הנראה מויקרא כ"ב כפי שמצוטט בתלמוד הבבלי) ישירות לעשרת בניו של יעקב שבאו "לשבור בתוך הבאים כי היה הרעב בארץ כנען".¹⁷ יתכן שגרסת שתי הקפיצות בתלמוד הבבלי, המשתמשת הן במילה בתוך והן במילה עדה, היא תוצאה של איחוד שני הסברים נפרדים של קפיצה אחת. אף אחת מההצמדות הטקסטואליות שצוטטו עד כה אינה מובנת מאליה.

תיאורטית, המסורת הרבנית יכולה הייתה להציע כל מספר של מקורות מתאימים יותר למושג המניין. אברהם מתמקח עם אלוהים שהעיר סדום צריכה להינצל אם נותרו בה אפילו עשרה צדיקים.¹⁸ במגילת רות ד:ב בועז אוסף עשרה אנשים להיות עדים לנישואיו עם רות (ואכן, מקור תלמודי אחר¹⁹ מציין זאת כטעם למניין הדרוש לאמירת ברכות הנישואין). סביר לא פחות להניח שמקור המושג 10 כמניין מתוארך לזמן חיבור מגילת רות, אם לא קודם לכן, והדעות שנזכרו בתלמוד מבקשות להקצות נימוקים ספציפיים ליישום המנהגים שעניינו אותם.

בעוד קטעים אלה מציגים סיבות דומות מאוד למניין, ישנם גוונים של הבחנה ביניהם. הנחת התלמוד הבבלי במגילה היא שהטעם למניין הוא שקדושת האל מקבלת את ביטויה הראוי רק בקהילה. במובן זה, הדרשה למניין הכרחית לכבוד אלוהים.

הרעיון שאלוהים יכובד טוב יותר בנוכחות משתתפים רבים, בא לידי ביטוי בהקשרים רבים מעבר לזה של המניין. הפסוק "ברב-עם הדרת מלך"²⁰ מופיע לפחות שמונה פעמים בתלמוד הבבלי, ובמקורות רבים מאוחרים יותר, כדי לציין שמצווה מבוצעת טוב יותר כאשר אנשים רבים נוטלים בה חלק.²¹ או כאשר אדם אחד מבצע אותה בנוכחות רבים.²²

הקטע ממגילת רות ופסיקות המשנה המקבילות הקשורות להערכת רכוש מציעים גוון שונה מעט להסבר של מניין, כלומר, שעשרה מהווים התכנסות "בציבור" הראויה למשהו שיהיה ידוע.

קיימת אפשרות שלישית, והיא שנוכחותם של עשרה יוצרת תחושה רוחנית שונה אצל אלה המתכנסים. לדוגמה, בבלי ברכות ו' ע"א מביא מימרה המיוחסת לרבי בר רב אדא בשם רבי יצחק: "מנין לעשרה שמתפללין ששכינה עמהם - שנאמר: (תהילים פ"ב:א) אלהים נצב בעדת אל".

עם זאת, זה נכון לא רק לתפילה. המשנה באבות ג'ו' מציעה את אותה אפשרות לאלה שהתכנסו לשם לימוד, כשהיא משתמשת באותו פסוק: "רבי חלפתא איש כפר חנניה אומר עשרה שיושבין ועוסקין בתורה שכינה שרויה

¹³ מגילה כ"ג ע"ב ור' גם תלמוד בבלי, ברכות, כ"א ע"ב.

¹⁴ במדבר ט"ז:כ"א.

¹⁵ מגילה ל' ע"ב.

¹⁶ ככל הנראה תהילים פ"ב:א "אלהים ניצב בעדת אל" המצוטט במקומות אחרים.

¹⁷ בראשית מ"ב:ה.

¹⁸ אברהם איבן עזרא מציע גישה זו בפירושו לבראשית י"ח:כ"ח.

¹⁹ תלמוד בבלי, כתובות, ז' ע"א.

²⁰ משלי, י"ד:כ"ח.

²¹ למשל, בבלי, יומא, כ"ו ע"א ובבלי, פסחים, ס"ד ע"ב. בהקשר של הקצאת מרכיבי פולחן המקדש לאנשים רבים.

²² ר' בבלי, ברכות נ"ג ע"א בהקשר של אמירת ברכות ודוגמאות נוספות שאציין להלן.

ביניהם שנאמר (תהלים פ"ב) אלהים נצב בעדת אל". הדיון בתלמוד, מסכת ברכות, ממשיך למצא הוכחות טקסטואליות לנוכחות השכינה גם בקבוצות קטנות עוד יותר, בהתבסס על הפעילות שבה הם מעורבים.

השאלה כיצד ניגשים לנושא המניין הווירטואלי תלויה, במובן מסוים, באופן שבו מבינים את מהות המניין. אם העניין הוא שכבוד אלוהים דורש התכנסות, אפשר לטעון שרק התכנסות פיזית תהיה מספקת. השקפה זו באה לידי ביטוי ביתר בהירות בדיון על זימון לברכת המזון הדורש מינימום של שלושה וכולל את שם אלהים כשמניין של עשרה סעדו יחד. התלמוד²³ מסיק שאם עשרה אכלו יחד ואחד עזב, הנעדר חייב לחזור:

"כיון דבעי לאדפורי שם שמים - בציר מעשרה לאו אורח ארעא". - כיוון שצריך להזכיר שם שמים, בפחות מעשרה אינו דרך ארץ.

ההנחה היא שכבוד אלוהים מחייב נוכחות של עשרה יהודים על מנת להציע את שבחו המלא של האל. עלינו לשאול (וכך אכן נעשה) אם התכנסות וירטואלית יוצרת רמה כזו של כבוד.

אם הנושא הוא של "התכנסות ציבורית" אזי השאלה נותרת פתוחה האם התכנסות וירטואלית עם מספר נתון של משתתפים היא יותר ציבורית או פחות ציבורית מאשר התכנסות באותו מספר משתתפים במרחב פיזי סגור והיא תלויה, אולי במידה רבה יותר, בשיקולים חברתיים עכשוויים של מה שמהווה "ציבורי".

השאלה כיצד הרכב הקבוצה קובע אם נוכחותו של אלוהים מורגשת בתוכה פתוחה עוד יותר לפרשנות. התלמוד²⁴ מציע את סיפור הוויכוח בין רבן גמליאל לכופר:²⁵

"אמר ליה כופר לרבן גמליאל: אמריתו, כל בי עשרה שכינתא שריא, כמה שכינתא איכא? קרייה לשמיעיה מחא ביה באפתקא, אמר ליה: אמאי על שמשא בביתיה דכופר? אמר ליה: שמשא אכולי עלמא ניחא. - ומה שמשא, דחד מן אלף אלפי רבוא שמשי דקמי קודשא בריך הוא - ניחא לכולי עלמא, שכינתא דקודשא בריך הוא על אחת כמה וכמה".

תרגום: "אמר לו כופר לרבן גמליאל: אתם אומרים בכל מקום שיש בו עשרה השכינה שורה, כמה שכינות יש? קרא רבן גמליאל לשמשו של הכופר, הכה אותו בצווארו ואמר לו: מדוע אתה מניח שתיכנס השמש לביתו של הכופר? אמר לו הכופר: השמש על כל העולם מצויה. אמר לו: ומה השמש שהוא אחד מאלף ריבוא שמשים שלפני הקדוש ברוך הוא שורה בכל העולם, שכינתו של הקדוש ברוך הוא על אחת כמה וכמה".

טקסט אגדי זה, מכיר בכך שקבוצות של הרכבים ומיקומים שונים בקיצוניות יכולות לחוות בו זמנית את נוכחותו של האלוהים. הוא פותח בפנינו את הדלת לשקול האם המרחק הפיזי בהכרח מגביל את חווית נוכחות האל.

iii. מניין מוגדר על ידי מרחב פיזי.

בשולחן ערוך, הקודקס ההלכתי המקובל ביותר,²⁶ המניע העיקרי לקביעה אם קבוצה מהווה מניין הוא נוכחותם של המשתתפים במרחב אחד. עם זאת, הספרות ההלכתית מציעה קריטריונים רחבים יותר שלרוב מתעלמים מהסיבה לחוק ומתמקדים בהגדרה של להיות "בתוך".

חלק ניכר מההיגיון הרבני סביב הגדרת מרחב משותף וייחודי נמצא במסכת התלמודית הנקראת עירובין. העניין העיקרי של מסכת זו הוא האם סוגים שונים של מרחבים יכולים להיחשב כמצורפים או נפרדים למטרת טלטול חפצים בשבת. בבלי, עירובין צ"ב ע"א-ב מרחיב את השאלה הזו לרעיון של מניין לתפילה.

אם חלל קטן פתוח לחלל גדול יותר, השאלה האם הם נחשבים מחוברים או לא, נקבעת על פי היכן ממוקמים רוב האנשים. אם הש"ץ נמצא בחלל הקטן יותר והמניין בחלל הגדול יותר, אין זה משנה כי זה כאילו הוא²⁷ נמצא בחלל

²³ בבלי, ברכות, מ"ה ע"ב.

²⁴ בבלי, סנהדרין, ל"ט ע"א.

²⁵ יש המתקנים מ"כופר" ל"קיסר".

²⁶ שולחן ערוך נ"ה שאותו אצטט בהרחבה.

²⁷ בכל עת שאני מתרגם מקורות פרה-מודרניים אני אשקף את הנחותיהם בעניין המגדר של המנהיגים והמשתתפים, גם אם אנו לא שותפים להנחותיהם.

הגדול יותר. עם זאת, אם הש"ץ בחלל הגדול יותר, ושאר הקהילה בחלל הקטן יותר, הוא אינו "גורר" את הקבוצה לחלל הגדול יותר. הרב אהרון אלכסנדר²⁸ הציע ניתוח מעמיק של שאלה זו ביחס להרכבת מניין של יחידים בחללים סמוכים. מה שרלוונטי למטרות הדיון הזה הוא שמסכת עירובין מניחה שכדי להוות מניין, העשרה חייבים להיות נוכחים באותו מרחב פיזי כהגדרתו על פי ההלכה.

דעה חלופית נמצאת בתלמוד במסכת סוטה²⁹ הכוללים רשאים להציע את ברכתם גם ליחידים שאינם נוכחים פיזית (למעשה, הם יכולים להיות בשדות, כשאינם מסוגלים לא לראות ולא לשמוע את הברכה), כל עוד אותם אנשים הם "אנוסים" - שנאלצים להיות רחוק מהתפילה.

תנא אבא בריה דרב מנימין בר חייא עם שאחורי כהנים אינן בכלל ברכה פשיטא אריכי באפי גוצי לא מפסקי תיבה לא מפסקא מחיצה מאי ת"ש דאמר רבי יהושע בן לוי אפילו מחיצה של ברזל אינה מפסקת בין ישראל לאביהם שבשמים.

תרגום: "אבא, בנו של רב מנימין בר חייא לימד: האנשים העומדים מאחרי הכוללים לא נכללים בברכה. ברור שאנשים גבוהים העומדים לפני אנשים נמוכים אינם מפסיקים (בין הכוללים לנמוכים) תיבה (ארון של ספר התורה) אף היא אינה מפסיקה, מה לגבי מחיצה? בו שמע ממה משאמר ר' יהושע בן לוי: אפילו מחיצה של ברזל אינה מפסקת בין ישראל לאביהם שבשמים.

במקרה זה, ההנחה היא שיש מניין נוכח במקום שבו מתקיימת הברכה, אבל לא הנוכחות באותו מקום, ואף לא היכולת לראות ולשמוע הם הכרחיים - כוונה לבדה מספיקה. עם זאת, זה נכון רק אם גורמים שלא ניתן היה להימנע מהם מנעו מהם מלהופיע באופן אישי. סוגיה נוספת³⁰ מביאה את המקרה הזה ומרחיבה את מסקנתו לתפילה. שוב, ההנחה היא שישנו מניין נוכח לתפילה, אבל גם מי שלא יכול לשמוע או לראות את מוביל התפילה משוחרר מחובתו מכח מעשיו של הש"ץ, בתנאי שהיו אנוסים - שלא יכלו להשתתף מסיבות שאינן בשליטתם.

המושגים במסכת עירובין ובמסכת סוטה הצטרפו יחד במקור שדן בקרבן הפסח, שצריך להיאכל במקום אחד:³¹

מן האַגף וּלְפָנִים - קְלָפָנִים, מִן הָאֶגֶף וְלַחֹץ - קְלָחוּץ. הַחֲלוֹנוֹת וְעוֹבֵי הַחוּמָה - קְלָפָנִים. אָמַר רַב יְהוּדָה אָמַר רַב: וְכֵן לְתַפִּילָה. וּפְלִיגָא דְרַבִּי יְהוֹשֻׁעַ בֶּן לֵוִי דְאָמַר רַבִּי יְהוֹשֻׁעַ בֶּן לֵוִי: אֶפִּילוּ מְחִיצָה שֶׁל בְּרֶזֶל אֵינָה מְפַסְקַת בֵּין יִשְׂרָאֵל לְאֲבֵיהֶם שֶׁבַשְׁמַיִם.

התוספות³² מפרשים בין שתי הדעות (האם נוכחות הכרחית או לא) בכך שהם מסבירים שם שהפער בין רב יהודה לרבי יהושע בן לוי אינו נוגע להרכבת המניין, אלא לשאלה האם מי ששומע מניין שכבר הורכב יכול להצטרף וזוהי הפרשנות הנפוצה ביותר של טקסט זה.

עם זאת, ישנה גישה נוספת שאינה מסתמכת על מרחב פיזי אלא על נראות הדדית, אם כי היא ניתנת ביחס לברכת המזון במקום לתפילה היומית. המשנה³³ מסבירה:

שְׁתֵּי חֲבוּרוֹת שֶׁהָיוּ אוֹכְלוֹת בְּבֵית אֶחָד, בְּזִמְן שֶׁמְקַצְתָּן רוֹאִין אֶלוּ אֶת אֶלוּ, הָרִי אֶלוּ מְצַטְרְפִים לְזִמְנוֹ. וְאִם לֹאוּ, אֶלוּ מְזַמְנִין לְעַצְמָן, וְאֶלוּ מְזַמְנִין לְעַצְמָן.

בעוד שניתן לטעון שטקסט זה עדיין מניח ששתי הקבוצות ממוקמות באותו מרחב פיזי, התלמוד הירושלמי³⁴ מסביר שהטקסט מתייחס לשני בתים וה"פני משה", אחד הפרשנים הקלאסיים על התלמוד הירושלמי, מסביר שלמעשה אנו מתייחסים לשני בתים הפתוחים זה לזה בזמן שיכולים לראות אלו את אלו, אבל לא באותו מרחב פיזי. השולחן ערוך³⁵ קובע שהשקפה זו היא ההלכה.

²⁸ <https://www.rabbinicalassembly.org/story/counting-minyan-under-one-roof-separate-rooms>.

²⁹ תלמוד בבלי, סוטה, ל"ה ע"ב.

³⁰ תלמוד בבלי, ראש השנה, ל"ה ע"א.

³¹ תלמוד בבלי, פסחים, פ"ה ע"ב.

³² שם, ד"ה וכן לתפילה.

³³ משנה, ברכות ז':ה'.

³⁴ ברכות ז':ה'.

³⁵ אורח חיים, קצ"ה:א'

הרב רייזנר (ורוב הפוסקים האחרים) דוחים אותם כתקדימים להרכבת מניין לתפילה, בהתבססו לא מעט על מסקנת הדיון בתלמוד הבבלי (שצוטט לעיל) שאם אחד מהעשרה עוזב, הוא חייב לשוב כדי לקיים מניין לצורך זימון. זאת למרות שהתלמוד³⁶ מאפשר בבירור זימון של שלושה להמשיך אפילו אם אחד אינו נוכח.

IV. מניין מוגדר על ידי ראייה.

השולחן ערוך מניח, על פי רוב, שנוכחות באותו מרחב פיזי הכרחית לקיום המניין. הוא מעתיק את ההיגיון בעירובין לגבי חללים גדולים וקטנים³⁷. עם זאת, ישנם שני יוצאים מן הכלל עיקריים למגמה זו, בהם השולחן ערוך מביא קריטריון המבוסס על קשר ראייה ולא על נוכחות באותו מרחב פיזי:

הראשון³⁸ מבוסס על המבנה של בתי כנסת אירופאים רבים. הבימה המרכזית הייתה לעיתים קרובות מוגבהת ו/או מוקפת עד כדי כך שהייתה צריכה להיחשב מרחב נפרד משאר בית הכנסת. קארו מסכם שהבימה עדיין נחשבת לחלק משטח בית הכנסת. השקפתו מבוססת בבירור על תשובה של הרשב"א:³⁹

הרשב"א מציע שני קווי חשיבה. הראשון מניח, אבל עוקף את חשיבת התצורה הפיזית של עירובין. הבימה צריכה אכן בצדק להיחשב כמרחב מנותק משלה על סמך גובהה ונוכחותם של קירות. עם זאת, כיון שהיא בנויה לתמיכת בית הכנסת בכללותו, וכלולה בשלמותה בתוך שטח בית הכנסת הגדול יותר, היא נחשבת כחלק ממרחב בית כנסת מאוחד למרות הממדים הפיזיים.

הטיעון השני של הרשב"א מכיר בכך שיש עדיין מחסום פיזי, ואולי הקריטריון של קשר ראייה המשמש לזימון רלוונטי באותה מידה: "עוד אני אומר שאפשר לומר שכל שראין אלו את אלו כאילו הן בבית אחד דמי ומצטרפין".

השולחן ערוך אינו מציין איזה קו חשיבה של הרשב"א הוא מקבל אבל המשנה ברורה כנראה סובר שהשולחן ערוך הולך בעקבות האחרון כי בדבריו על אורח חיים נ"ה:י"ד הוא מוסיף "דאף דיש הפסק מחיצה ביניהם, כיון דמראה להם פניו, דומה למה שמבואר לקמן בסימן קצ"ה לענין זימון דאם מקצתן רואין אלו את אלו דמצטרפין".⁴⁰ נבדיר כי המשנה ברורה מסכם באומרו שזו לא השיטה המועדפת עליו, אבל הוא מספק חלון להגיון של קארו.

החריג המשמעותי יותר בשולחן ערוך הוא או"ח נ"ה:י"ד:

"מי שעומד אחורי בית הכנסת וביניהם חלון אפי' גבוה כמה קומות אפילו אינו רוחב ארבע ומראה להם פניו משם מצטרף עמהם לעשרה".

ברור שהאדם העומד מאחרי בית הכנסת איננו נמצא באותו מרחב פיזי כמו שאר הקבוצה, ואף על פי כן הוא עדיין נספר רק בשל העובדה שניתן לראותו.⁴¹

סקירה של הבית יוסף⁴² מראה שלקארו הייתה אפשרות לבחור בין מספר דרכים לפרש את הטקסט הזה. הוא יכול היה לקחת את דעתו של מהר"י אבוהב שטוען שעל מנת לספור, אדם צריך ממש לתקוע ראשו פנימה "בדמכניס

³⁶ תלמוד בבלי, ברכות, מ"ה ע"ב.

³⁷ שולחן ערוך, אורח חיים, נ"ה:ט"ו-י"ט.

³⁸ שם, נ"ה:י"ד.

³⁹ תשובות הרשב"א, חלק א', צ"ו.

⁴⁰ משנה ברורה, נ"ה:נ"ב.

⁴¹ תלמיד שאל אותי כיצד מישוהו מסתכל דרך חלון גבוה כמה קומות? איננו מדברים על שוטפי חלונות אדוקים! אני מאמין שהטקסט הזה צריך להיות מובן בהקשר של מגבלות שהוטלו על ארכיטקטורת בתי הכנסת בהרבה קהילות בימי הביניים. הרשויות המקומיות הגבילו את גובה מבנה בית הכנסת, כאחת הדרכים לכפיית שליטתה של דת הרוב, בין אם הייתה זו נצרות או אסלאם. על מנת להתגבר על מגבלות אלה ולהשיג את הגובה הפנימי הרצוי, קהילות יהודיות בנו בתי כנסת כשהרצפה המרכזית וחלל התפילה המרכזי היו קומה אחת או יותר מתחת לפני האדמה, ורק הקצה העליון של המבנה הגיע מעל מפלס הרחוב. החלון הקטן גבוה כמה קומות כמתואר כאן, היה במפלס הרחוב, ולכן ההגבהה ביחס לחלל התפילה שמתחת לפני הקרקע. מי שעומד ברחוב יכול להסתכל אל תוך בית הכנסת בקלות יחסית, וכמו כן, להיראות על ידי המתפללים למטה, אבל אפשר שלא ינווט בקלות את הירידה לבית הכנסת עצמו.

⁴² אורח חיים נ"ה.

ראשו בחלון" כך שהוא ממוקם פיזית בחלל. במקום זאת, הוא משתמש בניסוח של ארחות חיים "ומראה להם פניו" מה שמרמז על כך שראייה, לא נוכחות פיזית, מספיקה.

הרעיון שנוכחות ויזואלית מספיקה, מקבל הרחבה רבה יותר בדעותיו של רבי חיים דוד אזולאי, חכם בן המאה הי"ח שנסע רבות לגייס כספים עבור הקהילה היהודית בארץ ישראל. במהלך המגפה, ציינו רבים את זיכרונותיו ממצב של העולם האמתי שבו נתקל במסעותיו:⁴³

בלאזאריטו (בית הסגר) שנוהגים בערים האל אם יש ב' כתות שם שאינם יכולים ליגע זה בזה ויש ששה בבית א' וד' בבית אחר והם חלוקים במספרם כמשפט שמעתי מרב אחד אהובינו נר"ו שנסתפק הן בעודנו שם אם הד' יכולים להיות לפני פתח הבית ויצטרפו לעשרה כיון שרואים זה את זה או אינם מצטרפים ולי ההדיוט נראה לפי מה שכתבנו דמצטרפים דהרי אלו אינם יכולים לבא בבית והשומר עמם בשדה לפני הפתח וגם אשר בבית לא יוכלו לצאת חוץ כי המקום צר בחוץ וגם הוא מעבר לרבים ובכי האי גונא דאינם יכולים להיות ביחד מטעם המלך ושרי המדינות וכבר השתדלו אלו הד' לבא נגד הפתח ומראים להם פניה' הו"ל כמראה פניו דרך חלון דמצטרף והכא נמי דכוותא וכל שכן הוא כי לא אפשר בשום פנים להיות יחד ולא קרב זה אל זה וכיון דאיכא כמה פוסקים נראה לסמוך עליהם ולא יתבטלו מ' יום מלהתפלל בצבור ולא ישמעו קדיש וקדושה ומה גם כי אפי' בואראנדאדו ועזרת נשים כתבנו בעניותנו דכל שהוא טורח קצת לירד לבהכ"נ והם מראים להם פנים יש לסמוך לומר דמצטרפים וכמש"ל וכ"ש וק"ו בנדון זה.

כשנפגשתי לראשונה עם מקור זה, היססתי מליישם אותו על איזשהו מצב מעבר לתנאים החריגים והקשים של בית הסגר. עם זאת, לפני המקרה המעשי הזה, אזולאי מציע ניתוח תיאורטי מפורט יותר. הוא מציון⁴⁴ שבספר ארחות חיים שהיה בידיו הייתה השקפה מגבילה יותר מזו שצוטטה על ידי הבית יוסף: "מי שביתו קרוב לבהכ"נ אעפ"י שחלוננו פתוח לבהכ"נ ושומע קול ש"ץ אינו מצטרף עמהם".

אזולאי ממשיך, עם זאת, להציע קריאה יוצאת דופן:

"אמנם ודאי דלהשוות הדעות נאמר דזה שכתב הגאון אע"פ שחלוננו פתוח, אינו מצטרף, היינו באינו מראה להם פניו, אבל אם מראה להם יודה הגאון דמצטרף".

אזולאי ממשיך לבחון מספר השקפות נוספות התומכות ברעיון שקשר ראייה מספיק, גם ללא נוכחות פיזית באותו מרחב.

לניתוח מאוחר יותר של שאלה זו שיוצר סינתזה של רבות מהדעות שראינו, נוכל לפנות לערוך השולחן של הרב יחיאל מיכל אפשטיין:⁴⁵

וכתב רבינו הב"י בסעיף י"ד מי שעומד אחורי בהכ"נ וביניהם חלון אפילו גבוה כמה קומות אפילו אינו רחב ארבע ומראה להם פניו משום מצטרף עמהם לעשרה עכ"ל כן הביא בספרו הגדול בשם גאון ע"ש וס"ל דראיית הפנים בענין זה הוי ככל הגוף ואפשר דכיון דכל בי עשרה שכינתא שריא ועיקר השראת השכינה היא על הפנים כדכתיב [שמות לד, כט] כי קרן עור פניו ויש מי שכתב דאע"ג דעליות אינן מצטרפות להעומדים בבית מ"מ אם העליות אינם במחיצות גמורות אלא בכלונסאות באופן שרואין אלו שלמטה אותן שלמעלה וקשה עליהם לירד למטה מצטרפין זה עם זה ויש מגמגמין בזה [עא"ר סקי"ב וש"ת סקט"ו] ואולי בשעת הדחק יש לסמוך ולהתיר מיהו זה ודאי העומדים בעזרת נשים לא יצטרפו עם העומדים בבהכ"נ אף שיש חלונות מעזרת נשים להבהכ"נ ורואים אלו פניהם של אלו כיון שמחיצות גמורות הן הוויין שתי רשויות ולא דמי לעומד אחורי בהכ"נ דמצטרף בראיית פנים דהתם אינו עומד בבית בפ"ע אלא בחצר או ברחוב ולכן חשיבין ליה כאלו עומד בבהכ"נ אבל לא בעומד בבית בפ"ע [כנלע"ד וגם בהעומד אחורי בהכ"נ אינו מצטרף אלא אחד ולא יותר דכן משמע לשון הש"ע והבו דלא לוסף עלה כן נלע"ד בדינים אלו]:

בטקסט הזה, ערוך השולחן מאשר שהרעיון של היכולת לראות את פניו של אחר היא מהות המניין. אבל הרב אפשטיין מגביל דעה זו בשלוש דרכים מרכזיות:

הראשונה היא שגישה זו חלה בשעת הדחק ולא בנסיבות רגילות.

השנייה היא שגישה זו חלה רק כאשר אלה ש"בחוף" הם באמת בחוף ולא במרחב אחר.

השלישית היא שניתן להשתמש בה אם ישנם תשעה שכבר נוכחים וה"נוכחות מרחוק" היא של העשירי.

⁴³ מחזיק ברכה, אורח חיים, נ"ה:י"א

⁴⁴ שם, נ"ה:ח.

⁴⁵ ערוך השולחן, נ"ה:כ'.

עם זאת, ראינו שאזולאי בהחלט דחה לכל הפחות את שתי ההגבלות האחרונות, שכן המשתתפים היו בקבוצות של פחות מתשעה, והיו במרחבים שונים.

עוד תוצאה מרכזית של ערוך השולחן, למרות ההגבלות שהוא מטיל, היא שהוא מחבר את מושג המניין לשאלה של נוכחות השכינה, בניגוד לשאלה של להיות בציבור, או הצורך בהתכנסות בסדר גודל הולם על מנת לכבד את אלוהים.

מקור אחרון שראוי לתשומת לב מיוחדת הוא הטור⁴⁶ המצטט את אביו הרא"ש:

בני החופה שלא היו מספיקים כולן לאכול בבית אחד עם החתן, ונתחלקו לחבורות, אפילו אם אכלו בבתים **שאינן פתוחים למקום שהחתן אוכל**, כולן מברכין ברכת חתנים. לא מיבעיא אם השמש מצרפן, אלא אפילו אם אין שמש מצרפן, כיון שהתחילו אותם שבשאר בתים כשהתחילו אותם של בני החופה, כולן חשובין כאחד לברך ברכת חתנים כיון שאוכלין מסעודה שתיקנו לחופה.

הטקסט מציע משהו יוצא דופן: שבע הברכות של החתונה דורשות מניין ונוכחות החתן, ובכל זאת, ניתן לאמרו על ידי קבוצות מפוצלות, שהחתן לא נוכח בהן פיזית (ויתכן גם שאין מניין!). קבוצות הנמצאות בבתים שונים, ובאופן ספציפי לא יכולות לראות האחת את השנייה, או את החתן כלל, נחשבות קשורות זו לזו לקבוצה אחת לצורך התפילה. אפילו אם נניח שהקבוצה מתחלקת באופן כזה שיש מניין בבית החתן, כך שאנו קרובים יותר למצב של השולחן ערוך או"ח נ"ה:כ', עדיין זהו תקדים יוצא דופן לתפילה בהיעדר נוכחות פיזית.⁴⁷ אמנם, הרבה פוסקים מאוחרים יותר דוחים את הפסק הזה אבל הט"ז תומך בו, והט"ז, הטור והרא"ש בהחלט מספקים בסיס לעמוד עליו.

בהתבסס על מה שראינו, ישנן עילות לקיים מניין לאלה שיכולים לראות אחד את השני, גם אם הם אינם נמצאים באותו מרחב פיזי, כל עוד הם יכולים לראות זה את זה. אבל בהתחשב באופי המיעוט של השקפה זו, סביר להניח שניתן להסתמך עליה בשעת הדחק.

ואכן, וריאציות של גישה זו הובאו על ידי פוסקים ישראלים⁴⁸ רבים כדי להתיר "מנייני מרפסת", שבהם נוצר מניין על ידי יחידים שעמדו על המרפסות שלהם, שיכלו לראות האחד את השני, אבל בבירור היו ממוקמים ב"מקומות" שונים על פי הגדרתה של מסכת עירובין.

V. מדוע מניין צריך להיראות, לא להישמע?

זה אולי מפתיע שכמעט כל הדעות על איך סופרים למניין מסתמכות או על נוכחות באותו חלל או באמצעות נראות כדי להרחיב את מושג הנוכחות מעבר לשטח יחיד המוגדר מבחינה הלכתית. היינו מצפים שהיכולת לשמוע את התפילה תהיה הקריטריון הרלוונטי ביותר, שכן, כשמצמצמים אותה לאספקטים המהותיים, היינו בדרך כלל חושבים על התפילה כחוויה מילולית וכחוויה שמיעה ולא חזותית. אחרי הכל, אדם יכול להתפלל בעיניים עצומות, כשאינו מסוגל לראות את שאר המתפללים (וכפי שנראה, המקורות לעיתים מציעים או אפילו דורשים זאת). אדם עיוור יכול לשמש כשליח ציבור,⁴⁹ וההנחה היא שהוא יכול גם להיספר למניין.

למעשה, היכולת לשמוע, אך לא לראות, מאפשרת לאדם לענות אמן ולהשתתף במניין, אבל לא להיות אחד מחבריו. זוהי המשמעות של שולחן ערוך, אורח חיים, נ"ה:כ', והיא מסקנה עיקרית של הרב רייזנר. הרב אפרים אושרי (1914-2003) שימש כמנהיג רוחני של יהודי ליטא בתקופת השואה בספר השו"ת שלו "מן המעמקים" הוא מציע חזון מחריד של יהודים המבקשים לשמר את מסורותינו בתנאים המחרידים ביותר שניתן להעלות על הדעת. באחת

⁴⁶ אורח חיים, קצ"ה:א'.

⁴⁷ הרב רייזנר ציין שהסיבות לצורך במניין לשבע ברכות אפשר שהן אינן זהות לאלה הדורשות מניין לתפילות החובה. נכון הדבר שהתלמוד הבבלי במסכת כתובות מזהה פסוק אחר לשבע ברכות מאשר הפירוש לתפילה בציבור שמופיע במסכת מגילה ובמסכת ברכות. כפי שנראה להלן, ישנם כמה פוסקים שמבטאים דרישות שונות למניינים המוקמים לצרכים שונים. ובכל זאת, שבע ברכות ותפילה יומית מופיעות יחד באותה משנה.

⁴⁸ ר' למשל, הרב משה שטרנבוך, ליקוט מכתבים ומאמריו בעניין מגיפת הקורונה, ניסן תש"פ והרב שמואל אליהו "מניין מרפסות או מניין פתחי בתים" <https://www.srugim.co.il/p=436525>

⁴⁹ שולחן ערוך, אורח חיים, נ"ג:י"ד.

התשובות⁵⁰ הוא דן במקרה של מניין בגטו. הצעירים הכשירים בגופם נאלצו להסתתר בחדר סודי מאחרי ארון הקודש, שמא יתפסו על ידי הנאצים לעבודה שעלולה הייתה להיות קטלנית. הרב אושרי הגיע למסקנה, על סמך רבים מהמקורות שראינו, שאם היה מניין באולם התפילה המרכזי, הצעירים במחבוא, שיכולים היו לשמוע את התפילות אבל לא יכלו להיראות, יכולים לראות עצמם כמשתתפים בתפילה הקהילתית, אבל לא ניתן לספור אותם למניין הליבה. למרות המקור מהטור או"ח קצ"ה דלעיל, זוהי מתיחה גדולה מידי להתיר מניין המבוסס על קישור שמע בלבד.

ועדיין, בעוד ששמיעה אפשר שלא תספיק לקיים מניין, בנסיבות מסוימות יתכן שגם לא יהיה צורך בכך! בתלמוד⁵¹ מצוטט רבי יהודה כמי שמתאר את בית הכנסת הגדול באלכסנדריה, שהיה כה ענק עד כי לא ניתן היה לשמוע את החזן, והיו מנופפים בדגלים כדי להודיע לקהילה שהגיע הזמן לענות אמן.⁵² לא ברור אם התלמוד רואה תופעה זו כראויה לשבח, במיוחד לאור העובדה שסימו של הסיפור הוא שהקהילה נמחקה מאוחר יותר. למרות זאת, ההנחה הייתה שהקהילה יכלה לראות את החזן גם אם לא יכלו לשמוע אותו, וזה הספיק. יתר כל כן, סביר להניח שלפחות מניין של המשתתפים הקרובים ביותר לחזן יכלו לשמוע, והדגלים היו לטובת היושבים רחוק יותר.

אולי זה היוצא מן הכלל המוכיח את הכלל? זה די חשוב למקורות הקלאסיים שהמניין יוכל לשמוע את שליח הציבור. התוספות⁵³ בהתייחסם לסיפור בית הכנסת באלכסנדריה מביאים את בבלי, ברכות מ"ז ע"א שאדם אינו יכול לענות אמן לברכה שלא שמע. והשולחן ערוך⁵⁴ מסכים איתם. המקורות הקלאסיים קובעים תקדים ברור לספירת אדם במניין למרות שהוא לא יכול לשמוע, כל עוד הוא יכול לדבר.⁵⁵ אבל אלה נסיבות יוצאות דופן. ברור כי בנסיבות רגילות, המשתתפים צריכים להיות מסוגלים לשמוע את שליח הציבור/הבעל קורא.

אך האם ההפך חייב להיות נכון? אולי משתתף חייב לשמוע את תפילת הש"ץ על מנת להיספר למניין, אבל צריך גם הוא להישמע על יד הש"ץ? ראשית כל, אדם לא צריך לשמוע את תפילתו שלו. התלמוד ומקורות מאוחרים יותר בוחנים את הרעיון שאדם הקורא את שמע ותפילות אחרות צריך להשמיע לאוזנו מה שמוציא מפיו כדי לצאת ידי חובתו, אך בסופו של דבר מסיקים, שלמרות שזה עשוי להיות עדיף, זה איננו נדרש.⁵⁶ עם זאת, אולי עדיין יש צורך ברמה מוגבלת יותר של שמיעה? האם שליח הציבור חייב לשמוע את התגובות הנדרשות (אמן, יהא שמייה רבא וכו') של הקהילה? אני אראה שלמעשה, אפילו הש"ץ לא צריך בהכרח לשמוע את התגובות של כל המשתתפים.

האתגר בתפילה בוועידת וידאו הוא שלמרות שקיימת אפשרות תיאורטית שכל המשתתפים ישמעו זה את זה, בפועל, לעיתים קרובות יש ש"ץ אחד שאינו מושתק כאשר שאר המשתתפים נראים אך לא נשמעים. ישנו למעשה תקדים מפתיע להניח שהש"ץ לא צריך מבחינה טכנית לשמוע את תגובת הקהילה. השולחן ערוך⁵⁷ מציין ש:

"כשש"צ חוזר התפלה הקהל יש להם לשתוק ולכוין לברכות שמברך החזן ולענות אמן ואם אין מכוונים לברכותיו קרוב להיות ברכותיו לבטלה".

קורא תמים עלול להסיק כי חזרת הש"ץ תיחשב חסרת תוקף אם אין קהילה שתגיב. עם זאת, קריאה זהירה של הטקסט הזה מגלה שרק הקשבה נדרשת, ולא התגובה. הרישא של הסעיף מדברת על הקשבה ותגובה של הקהילה אך הביטוי בסיפא המתייחס לאפשרות שהברכות תהיינה לבטלה, מתייחס רק להקשבה ומשמיט את הצורך בתגובה.

יתר על כן, ה"דרישה"⁵⁸ בהעירו על לשון דומה בטור מציין את השימוש במילים "קרוב להיות" המצביע על כך שתפילת הש"ץ היא למעשה תקפה גם אם המניין אינו מגיב, ומצטט את הנהוג שאפילו אם חלק מחברי המניין עזב במהלך חזרת הש"ץ, הוא רשאי להמשיך עד סוף החזרה, למרות שאין סיכוי שמי שעזב יגיב.

⁵⁰ שאלות ותשובות מן המעמקים, ד:ד'.

⁵¹ תלמוד בבלי, סוכה, נ"א ע"ב.

⁵² אותו עניין ניתן להיתקל בו בקהילות קטנות בהרבה, אך בשל סיבות אחרות.

⁵³ לתלמוד בבלי, סוכה, נ"א ע"ב, ד"ה וכיוון.

⁵⁴ שולחן ערוך, אורח חיים, קכ"ד:ח'.

⁵⁵ שולחן ערוך, אורח חיים, נ"ה:ח' דורש אחד או האחר אבל לא שניהם.

⁵⁶ שולחן ערוך, אורח חיים, ס"ב:ג'-ד'.

⁵⁷ שם, קכ"ד:ד'.

⁵⁸ דרישה, אורח חיים קכ"ד:א'.

סקירת הפרשנויות של סעיף זה בשולחן ערוך ובטור מבהירה שחווית החיים האמתית של תפילה, לא תאמה את האידאל. במהלך חזרת הש"ץ בפרט, אך גם בחלקים אחרים של התפילה, חברי הקהילה לא תמיד הקדישו את מלא תשומת הלב באופן שחכמים אולי היו מעדיפים. בתרחיש מועדף, הם עלולים להיות בלתי קשובים בגלל שאמרו תחנונים, היו עסוקים בלימוד, או התמקדו בשירה עד כדי כך שלא שמו לב לתפילת הש"ץ. במקרים אחרים, הם היו מעורבים בהסחות דעת אדוקות פחות.

המגן אברהם⁵⁹ הולך רחוק יותר, בציינו את המקרה של ספירת אדם ישן או שעזב את החדר, או תינוק שאינו יכול להגיב.⁶⁰ בכל אחד מהמקרים הללו, ברור שאדם כזה אינו משתתף פעיל בתפילה בציבור. לעומת זאת, במצב וירטואלי, הש"ץ יכולה להיות מודעת אם המשתתפים מעורבים, ולדעת אם ענו אמן, גם אם אין היא יכולה לשמוע.

אנו יכולים לקחת את הרעיון הזה לקצה ההיגיון. יש כאלה⁶¹ המתירים לחרש שיכול לדבר אבל לא יכול לשמוע את תגובת הקהילה, להוביל את המניין. פוסקים מודרניים⁶² הרחיבו זאת כדי להתיר מניין המוקם ומתנהל כולו בשפת הסימנים ללא קול כלל.

אם שמיעה אינה מספיקה מדוע ראייה תספיק? ייתכן כי הנראות היא פשוט קיצור לקרבה פיזית, אבל אני מאמין שיש גורם נוסף במשחק, והוא שהמוח האנושי שלנו מסוגל הרבה יותר לקבוע את מספר האנשים סביבנו על סמך גירוי חזותי מאשר על גירוי קולי. איננו יכולים להבדיל יותר ממספר קולות בכל פעם. בעוד שצליל של עשרות, או מאות קולות עולים בשיר יכול לעורר השראה, והוא אחד הדברים שהכי התגעגעו אליו במהלך המגפה, בפועל, רובנו חייבים לפקוח את עינינו כדי לקבוע במדויק כמה אנשים שרים. כמו כן, אין זה מקרה כי אותם חלקים של התפילה הדורשים מניין בנויים כקריאה וכמענה (או במקרה של קריאת התורה, קריאה של יחיד ממוסגרת בקריאה ובמענה). בהיעדר הגברה מלאכותית, אלה הן הדרכים המעשיות ביותר שבהן ניתן לנהל תפילה. קבוצה גדולה שיכולה לשמוע, אבל לא לראות אחד את השני, תתקשה יותר לסנכרן תפילה של קריאה ומענה בלי סימנים חזותיים.

הכל יודעים שתפילה בקישור וירטואלי איננה מקלה על מתפללים רבים להישמע בבת אחת. זום וטכנולוגיות דומות מקלות על יותר מעשרה⁶³ יחידים או משפחות לראות אחד את השני בו זמנית, אבל בפועל, קשה לצרף יחד קולות רבים כדי ליצור תחושת שמע של קהילה. חלק מזה נובע מהטכנולוגיה שבה משתמשת זום, המנסה לבחור "דובר" אחד בכל פעם. בפועל, רוב המשתתפים חייבים להיות מושתקים או שקטים כדי שאפשר יהיה לשמוע את הש"ץ.

עם זאת, מגבלה זו אינה רק פונקציה של הגישה של זום לעיבוד שמע; זוהי גם פונקציה של חוקי הפיזיקה. יש גבול למהירות שבה קול יכול לנוע בכל מדיום. בטמפרטורת החדר, בגובה פני הים, הקול נע במהירות של כ-343 מטר בשנייה, או 0.34 מטר בכל אלפית שנייה. משמעות הדבר שכל שלושים סנטימטר של מרחק בין אנשים באותו מרחב יוצר עיכוב של קצת פחות מאלפית שנייה. עיכוב זה בין הזמן שבו נוצר הצליל והזמן שבו אנו שומעים אותו נקרא השהיה. כאשר אנו מעורבים בשיחה רציפה, אנו יכולים לשאת בקלות השהיה של עד 150 אלפיות השנייה (1/6 השנייה) בתנאי שאין הד. זוהי החוויה שלנו של שיחה בצעקה על פני מרחב פתוח או שיחת טלפון בינלאומי. כשאנו מנסים לשיר ביחד היכולת לשאת זאת קטנה הרבה יותר. בפועל, בני אדם יכולים לתפוס אירועי קול ב-5 אלפיות שנייה. בהשהיות של 15-25 אלפיות שנייה (שווה ערך לעמידה במרחק של 4.5 עד 7.6 מטר) המוחות שלנו מתחילים לשמוע את הצליל כלא מסונכרן. בהשהיות של 25 עד 100 אלפיות שנייה הקול יישמע עכור יותר ויותר ובמאה אלפיות שנייה אנו קולטים הד מלא, וזה נעשה מאתגר מאוד לשיר ביחד.

חללי תפילה גדולים מתוכננים לעיתים קרובות מבחינה ארכיטקטונית לשאת או לשכך צליל בדפוסים מסוימים כדי לשפר את החוויה. בנוסף, ליטורגיה המיועדת לחללים פיזיים גדולים, מפצה על כך באמצעות מוסיקה במקצבים ומבנים מלודיים/הרמוניים המרחיבים את הסובלנות האנושית לעכירות זו. בחללי התפילה הגדולים ביותר, עשויה

⁵⁹ אורח חיים, נ"ה:ח'.

⁶⁰ דעה זו מבוססת על דברי רבנו תם המובאים בתוספות רבנו יהודה שירליאון על בבלי ברכות מ"ז ע"ב.

⁶¹ להשקפות על שני הצדדים ר' ביאור הלכה נ"ה ד"ה חרש.

⁶² Rabbi Pamela Barmash "The Status of the *Heresh* and of Sign Language."

[https://www.rabbinicalassembly.org/sites/default/files/public/halakhah/teshuvot/2011-](https://www.rabbinicalassembly.org/sites/default/files/public/halakhah/teshuvot/2011-2020/Status%20of%20the%20Heresh6.2011.pdf)

[2020/Status%20of%20the%20Heresh6.2011.pdf](https://www.rabbinicalassembly.org/sites/default/files/public/halakhah/teshuvot/2011-2020/Status%20of%20the%20Heresh6.2011.pdf) חושן משפט ל"ה:יא ור' פוסקים אחרים בני זמננו המצוטטים שם.

⁶³ ואכן, עם ההגדרות הנכונות, עד 49.

ליטורגיה זו להישען יותר על קריאה ותגובה, או על העובדה שקולותיהם של אלה השרים מקרוב גוברים על הקולות ה"לא מסונכרנים" של אלה הרחוקים יותר.

קול המועבר אלקטרונית יכול לנוע במהירויות הרבה יותר גבוהות ברגע שהוא מתחיל. בהערכה גסה, בכבלי סיבים אופטיים ובחטי נחושת יכולים אותות לנוע בערך 2/3 ממהירות האור בואקום, בערך פי 500,000 ממהירות הקול אם כי המהירות עשויה להשתנות. המרחקים יכולים להיות גדולים הרבה יותר מהמרחק בין המשתתפים שכן האות חייב לנסוע לשרת המרכזי, שעשוי להיות אלפי קילומטרים משם. מקור מרכזי נוסף להשהיה הוא שיש להוסיף זמן לכל "קפיצה". כל פיסת ציוד המעבדת או מרעננת את האות גורמת לעיכוב. מחשב המקור חייב לקודד את השמע, ולאחר מכן, כל אחת מהתחנות, על מנת שהקול יתקבל מהרשת המקומית של מחשב המקור לאינטרנט הגדול יותר, גורמת להשהיה, וכך גם העיבוד במרכז הנתונים. לאחר מכן יש להפוך את השלבים כדי להגיע למקלט של המחשב ולאוזן. במצבי העולם האמתי, השהייה של 50-100 אלפיות שנייה מפה מרוחק לאוזן מקומית היא רגילה. עם תצורות חומרה מתאימות ותוכנה מיוחדת ניתן להוריד את ההשהיה עד כדי 20 אלפיות השנייה למשתתפים שאינם מרוחקים מידי מבחינה גיאוגרפית, אך טכניקות אלה אינן מעשיות לחברי קהילת התפילה הטיפוסית.⁶⁴

עם זאת, אנשים מסתגלים אפילו יותר מאשר הטכנולוגיה. ועם תרגול יכולים לפתח אמצעי ניווט להשהיה גדולה יותר. בדוגמה מפורסמת אחת ביימה קבוצת אנשים ברחבי העולם הופעה ווקאלית חיה של "מלך האריות" דרך פלטפורמת השמע של המועדון.⁶⁵ בעוד שהופעה זו בוצעה על ידי מוסיקאים מקצועיים, ישנן קהילות לא מקצועיות שנעשו מיומנות ביצירת חווית שמע מקצועית יותר גם באמצעות זום. משתתפים מנוסים יישארו מושתקים או יתפללו בשקט מספיק דיו כדי לא להיקלט על ידי המיקרופון שלהם במשך רוב התפילה. לאחר מכן הקהילה תבטל את ההשתקה או תענה בקול רם יותר לקדיש, לקדושה ולברכו שהם המרכיבים העיקריים של התפילה הדורשים מניין, וקטעי תפילה אחרים התלויים בקריאה ותגובה ואף לענות אמן. שליח/ת ציבור מוכשר/ת יכול/ה להוביל קריאה ותגובה קהילתית עם תחושת תזמון המאפשרת למשתתפים יחידים להישאר מסונכרנים יותר.

מקסום מרכיבים אחרים של התפילה הבנויים כקריאה ותגובה ("אשרי", "הלל"), יכול גם הוא ליצור הזדמנויות נוספות להרגיש חלק מהתפילה. בנוסף, בעוד שיש מי שימצאו זאת כדוחה מבחינה אסתטית, אני למדתי להעריך את "בליל הקולות" שנוצר על ידי קבוצה המנסה לשיר יחד "עלינו לשבח" או את הפזמון של "לכה דודי", למרות מגבלות הטכנולוגיה. זה משחזר באופן דיגיטלי את החוויה של "שטיבל" שבה ניתן ליצור תחושה של תפילה קהילתית מהדהדת גם כאשר מתפללים יחידים רחוקים מלהיות מסונכרנים.

חווית השמע של תפילה וירטואלית אינה חייבת להיות קונצרט ממוקם מרכזי או בלבול מתסכל, אך בכל מקרה לא כל "אמן" צריך להישמע על ידי הש"ץ או הקהילה כדי שקהילה תוקם.

VI תקדימים לנוכחות בתיווך טכנולוגי?

ישנה כבר ספרות נרחבת בשאלת המעמד ההלכתי של קול הנשמע דרך אמצעי עזר דיגיטליים. הגם שיש עמדות שונות בקרב הפוסקים, ה-CJLS הגיע למסקנה במקום אחר⁶⁶ שקול המועבר באופן אלקטרוני יחשב לבעל מעמד זהה לקול הנשמע ישירות באוויר, לכל דבר ועניין למעט אולי שופר.

למרבה האירוניה, על פוסקים רבים מהתקופה האחרונה להתכופף לאחור על מנת לדחות דעות קודמות המתירות לקיים מצוות באמצעות שמע המועבר באופן אלקטרוני, בטענה שחכמים קודמים לא הבינו את אופי הטכנולוגיה. כשאני ניגש לנושא של נוכחות באמצעות וידאו הייתי מציע גישה מקבילה. בין אם השקפותיהם של חכמים קודמים ביחס לאודיו ווידאו היו מתאימות לטכנולוגיה שעמדה לרשותם ובין אם לא, אופייה של הטכנולוגיה והבנתנו אותה, השתנו באופן משמעותי. גישה זו תנחה אותנו כשאנו מבקשים לחקור את נושא הנוכחות בווידאו.

⁶⁴ כדי לקבל מושג על מה כרוך בכך ר' <https://www.ianhowellcountertenor.com/soundjack-real-time-online-music>

⁶⁵ <https://www.forbes.com/sites/williamhochberg/2021/02/28/clubhouse-is-fast-becoming-a-music-mecca--and-a-hot-mess/?sh=46c90cef413a>

⁶⁶ Reisner loc cit, Rabbi Gordon Tucker, "The Use of a Remote Audio and Video Monitor on Shabbat and Yom Tov," OH 340:3.1989a, and Heller "Streaming on Shabbat and Yom Tov."

א. מקורות מדרשיים.

לפעמים יש ערך רב בהפיכת מקורות אגדיים ומדרשיים לתכלית הלכתית. בסיפורו של רבא שיצר אדם באמצעים מיסטיים⁶⁷ נעשה שימוש כדי לחקור את ההשלכות של בינה מלאכותית,⁶⁸ ומדרשים אודות האבות שיוצרים בעלי חיים באמצעים מיסטיים, שימשו כתקדימים לבשר מלאכותי (מתורבת במעבדה)⁶⁹. הדמיון של חז"ל המיושם בנרטיב, אין בו בהכרח לשנות תקדימים משפטיים, אך הוא בהחלט נותן לנו תובנה כיצד היו קודמינו פוסקים כשניצבו בפני מצב שלא נידון אחרת בספרות ההלכתית.

במשך רוב זמנה של הפרקטיקה היהודית, והספרות הרבנית, לא היה תקדים אמתי לסוגי הנוכחות הווירטואלית בסיוע טכנולוגי שאותו אנו לוקחים כעת כמובן מאליו. בתפילה, כל אחד יכול היה להפנות את ליבו לבית המקדש בירושלים, אך אין ספק שזה לא היה מזכה אותו להשתתף בפולחן שם.

מעטים בלבד זכו למתנה של חזון נבואי, אבל עם למעט יוצאים מן הכלל נדירים, הם קיבלו זאת עם מטאפורות וחדות ולא עם ראייה ישירה. יוצא מן הכלל אחד הוא סיפור שנמסר במדרש קדום⁷⁰ אודות יעקב. המדרש מסביר שמיעקב נמנעה הנבואה כל עוד התאבל על יוסף, אבל אז ראה באספקלריה שיוסף עדיין בחיים. המילה אספקלריה שתייה חשובה לניתוח שלי להלן, תורגמה באופן שונה כספקולום (מראה) או מחיצה. אם המילה מתורגמת כעדשה או מראה המשמעות היא שהיא מעניקה את היכולת לראות את מה שאחרת לא היה נראה. יסטרוב במילונו⁷¹ מתרגם את המילה אספקלריה כזכוכית חלון (מה שבפשטות מאפשר לראות מה שכבר נמצא שם) אבל הוא מציין כי לעיתים קרובות יש לה משמעות של נבואה מעבר לראייה פיזית. בימי קדם, זכוכית חלון הייתה מוצר נדיר, וזו שהייתה זמינה, הייתה לעיתים קרובות עכורה ומטושטשת. חלון זכוכית גדול וברור היה אכן יוצא דופן.

מדרש ויקרא רבה⁷² משתמש בשתי וריאציות על ניב זה כדי להגדיר את נבואת משה. גרסה אחת מצביעה על כך שנבואת משה נראתה דרך אספקלריה אחת בניגוד לנביאים אחרים שראו דרך תשע אספקלריות. (מרמז שכל אחת טשטשה את הדמות) הגרסה האחרת מציעה שמשה ראה דרך אספקלריה מצוחצחת בעוד ששאר הנביאים ראו דרך אספקלריה מלוכלכת. התלמוד⁷³ מסביר שרק נביאים מעטים התברכו לראות דרך אספקלריה המאירה, פשוטו כמשמעו, בהירה, אבל כנראה באופן אידיומטי, זכוכית מאירה. ניסוח זה נעשה נפוץ בספרות יהודית מאוחרת, במיוחד בהקשרים מיסטיים.

החזון מרחוק כמעט לא הופעל על ידי הנביאים הקלאסיים עצמם. בלעם בן בעור הנביא למטרת רווח למרות שככל הנראה היה נביא גדול כמשה⁷⁴ לא יכול היה לקלל או לברך את בני ישראל ממרחק; הוא נאלץ לסור למקום ממנו היה יכול לראותם פיזית על מנת לשבח את אהליהם הטובים. המסורת מייחסת לאלהו כוחות על-טבעיים רבים, לרבות שירות כשליח בין שמים לארץ. סיפורי החכמים אודותיו נוטים להניח שהוא הופיע באופן אישי כדי למסור את בשורתו.

מקור מדרשי אחד שצוטט על ידי כמה כאנאלוגיה לצפייה באמצעות וידאו הוא החוויה של בני ישראל חוצים את ים סוף. בתלמוד⁷⁵ מסביר ר' מאיר שאפילו עוברים שבמעו אמם אמרו שירה. הגמרא שואלת כיצד יכלו להשתתף בשירת הים וברך על דבר שלא ראו ומשיבה בשם רבי תנחום "כרס נעשה להם כאספקלריה המאירה וראו", היינו שקירות הרחם והבטן של אמם הפכו לזכוכית שקופה שניתן היה לראות דרכה, אך משמעות הניב היא שהיה גם היבט של ראייה נבואית.

⁶⁷ תלמוד בבלי, סנהדרין, ס"ו ע"ב.

⁶⁸ Rabbi Daniel Nevins, *Halakhic Responses to Artificial Intelligence and Autonomous Machines*. HM 182.1.2019a.

⁶⁹ Rabbi Daniel Nevins, "[The Kashrut of Cultured Meat](#)" YD 81:10.2017.

⁷⁰ בראשית רבה צ"א:ו.

⁷¹ Dr. Marcus Jastrow "Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature, Vol 1, p. 96 s.v. *ispaklaria*.

⁷² א"י"ד.

⁷³ בבלי, סוכה מ"ה ע"ב.

⁷⁴ ספרי, דברים, שנ"ז.

⁷⁵ בבלי, סוטה ל ע"ב- ל"א ע"א.

אבל רבי יוסף מטראני (המהרי"ט - בנו של רבי משה בן יוסף מטראני) בפירושו לתורה⁷⁶ לוקח טקסט זה צעד אחד קדימה. הוא מקשר במפורש את המקור הזה ללשון לגבי שתי קבוצות המבקשות להצטרף לברכת המזון שיכולים רק לראות אחד את השני, ומציע שראייה דרך זכוכית בטקסט הזה מרמזת לא על ראייה פשוטה (אם כי בהחלט מופלאה) דרך הבשר השקוף, אלא על חזון המתווך באמצעים רוחניים, המשמשים לאיחוד הקהילה. זהו מודל מעניין לנושא העומד על הפרק, של חזון לא טבעי המספק קישור לשיתוף קהילות בשירה מגיבה.

מקורות מדרשיים אלה, על אף שהם מציעים פתח לדיון נוסף, אינם מספקים בפני עצמם. בתוך השיח ההלכתי ישנם מספר תקדימים שהוצעו כמודל לנוכחות וירטואלית וכמה פוסקים מכובדים שקלו אותם כדי להתיר שימוש בוודאו למטרות מסוימות אך דחו אותם לצורך הקמת מניין. אני אעבור על כמה מהמודלים האלה, אבל בסיכומי של דבר אציע שיש צורך בגישה מושגית יותר.

ב. מולד הירח.

טקסט אחד שמצוטט לעיתים קרובות הוא ההקשר של המנהג הקדום של קידוש החודש על סמך עדותם של עדים שראו את המולד⁷⁷.

תַּנּוּ רַבָּנָן רְאִינוּהוּ בְּמֵים רְאִינוּהוּ בְּעֵשְׂשִׁית רְאִינוּהוּ בְּעֵבִים - אִין מְעִידִין עָלָיו. חֲצִיזָא בְּמֵים חֲצִיזָא בְּעֵבִים חֲצִיזָא בְּעֵשְׂשִׁית - אִין מְעִידִין עָלָיו.

המשמעות של טקסט זה היא שלראות משהו בעקיפין לא נחשב לצורך מתן עדות. עם זאת, לא ברור שאנו יכולים לקחת את האנלוגיה הזו לתפילה. הקריטריונים למתן עדות מחמירים במיוחד, ולגבי קידוש החודש הם אפילו יותר מחמירים, זאת בהתחשב בכך שמולד הירח קשה במיוחד להבחנה באופן חד משמעי, ובהתחשב בשאיפתן של כיתות לשבש את הלוח כפי שנקבע על ידי הסמכות הרבנית.

יתר על כן, רבינו חננאל בהערותיו לטקסט מספק קריאה חלופית:

היו מים לפני וראה בהן צורת לבנה והרים ראשו לראות הלבנה בשמים ולא ראה כלום.

רבינו חננאל מבין שבכל המקרים הללו, החציצה של נוכחות מעוותת פירושה שאנחנו לא יכולים להיות בטוחים שזהו אכן הירח. להעיד על הירח זה מקרה מיוחד כי נדרש דיוק יתר, וישנה מוטיבציה ואפשרות משמעותית לטעות. העניין הדומה עם טכנולוגיה יהיה אי וודאות אם אדם צופה באדם חי או בהקלטה או סימולציה, אבל זה עדיין יחסית קל לקבוע, בהקשר של וידאו בזמן אמת, האם אדם מקיים אינטראקציה עם בני אדם חיים אחרים או לא.

לעומת זאת, ישנו גם המנהג של קידוש לבנה כאשר היא נראית מלאה יותר (בדרך כלל במוצאי השבת הראשונה של החודש). פוסקים רבים⁷⁸ מקילים יותר בשאלה של ראיית הירח מבעד לזכוכית, כיוון ששם הצורך הוא לראות את הירח, לא לשם מידה מיוחדת של דיוק. אם בכלל, כל חשש לגבי זכוכית קשור להעדפה שהברכה תיאמר בחוץ.

ג. הבדלה.

תקדים נוסף שיש מי שהציעו הוא זה של הבדלה. הבדלה צריכה להיאמר על נר המזכיר את האש שנתגלתה על ידי אדם הראשון אחרי השבת הראשונה⁷⁹. התלמוד הבבלי⁸⁰ דורש במפורש שהלהבה חייבת להיראות ישירות.

הַיְתָה לוֹ נֵר טְמוּנָה בְּחִיקוֹ, אוּ בְּפִנְסוֹ, אוּ שְׂרָאָה שְׁלֵהָבֵת וְלֹא נִשְׁתַּמֵּשׁ לְאוֹרָה, אוּ נִשְׁתַּמֵּשׁ לְאוֹרָה וְלֹא רָאָה שְׁלֵהָבֵת - אִינוּ מְבָרְךְ עַד שְׂרָאָה שְׁלֵהָבֵת וְנִשְׁתַּמֵּשׁ לְאוֹרָה.

רש"י⁸¹ מציע את ההסבר שפנס אינו פנס מכוסה אלא זכוכית שקופה של עששית. ייתכן שהוא עושה זאת לאור התלמוד הירושלמי⁸² המוסיף מגבלה נוספת, אם הנר נראה דרך אספקלריה. יש שקוראים טקסט זה כדי לרמז שאפילו אם הלהבה נראית לחלוטין, העובדה שהיא נראית מבעד לזכוכית פוסלת את הנראות שלה לצורך הבדלה. הרשב"א טוען שכיסוי פוסל את להבת הבדלה רק אם הוא הופך את הלהבה עצמה לבלתי נראית. פוסקים מאוחרים

⁷⁶ צפנת פענח, בשלח, דרשה ראשונה

⁷⁷ תלמוד בבלי, ראש השנה, כ"ד ע"ב

⁷⁸ שערי תשובה תכ"ו א, שער הציון תכ"ו כ"ה.

⁷⁹ ר' פסחים נ"ד ע"א-ע"ב, ובראשית רבה י"א ב'.

⁸⁰ ברכות נ"ג ע"ב.

⁸¹ שם, ד"ה בפנס.

⁸² ברכות ח"ו.

יותר מתייצבים משני צידי הדיון. לדוגמה, הרב עובדיה יוסף⁸³ מצטט מספר פוסקים המחזיקים בדעה זו כדי להוכיח שלא ניתן לומר את ההבדלה על אור חשמלי, כי הוא מכוסה בזכוכית, אבל הרב חיים בריסקר היה עושה במיוחד הבדלה על אור חשמלי מכוסה בזכוכית⁸⁴.

המשנה ברורה⁸⁵ על אף שבסופו של דבר מציע שלא לומר הבדלה על להבה הנראית מבעד לזכוכית, מכיר בדעה של פוסקים אחרונים רבים המתירים זאת, כל עוד הלהבה נראית לעין. בביאור הלכה המקביל⁸⁶ הוא מבהיר כי באופן כללי, חפץ נחשב כנראה לעין מבעד לזכוכית, אבל במקרה של הבדלה, ישנה דרישה מיוחדת שהלהבה תהיה דומה לזו של אדם הראשון ולכן החציצה של הזכוכית תפסול את השימוש בה. המשמעות היא שלראות מבעד לזכוכית בדרך כלל לא יהווה מכשול.

ד. זכוכית העשית.

הרשב"א, כשהוא ניגש לשאלת ההבדלה, פונה לתקדים מהתלמוד⁸⁷ שמתייחס באופן ישיר יותר לתפילה, בהקשר של פריטים המונעים מהאדם להתפלל:

אמר רבא צואה בעששית, מותר לקרות קריאת שמע כנגדה. ערוה בעששית, אסור לקרות קריאת שמע כנגדה. צואה בעששית מותר לקרות קריאת שמע כנגדה דצואה בכיסוי תליא מילתא, והא מיכפאי. ערוה בעששית אסור לקרות קריאת שמע כנגדה, "ולא יראה בך ערות דבר" אמר רחמנא. והא קמיתחזיא.

בעקבות פרשנותו של רש"י, המשמעות היא לא שהדבר נמצא ממש בעששית, אלא שהוא מכוסה בכיסוי שקוף. במקרה של צואה, הפסולת נחשבת מכוסה, אולי משום שהמחסום מונע מריחה להגיע אל האדם המתפלל. במקרה של עירום, למרות שהמראה מעוות וישנו מחסום פיזי, זו עדיין נחשבת ראייה.

ואכן, המשנה ברורה⁸⁸ הולך רחוק יותר להציע שגם אם העירום הוא בבית אחר לגמרי, זה עדיין מספיק למנוע קריאת שמע, ולמעשה לדרוש קריאה חוזרת. נכון שהקריטריונים למניעת תפילה אינם צריכים ליישר קו עם הקריטריונים להקמתה, אך ראוי לשקול: אם מראה מעוות של אדם בבית אחר די בו כדי לעכב את התפילה, האם לא יהיה בכך די גם כדי לאפשר אותה? נראה לי שזה בין התקדימים ההלכתיים החזקים ביותר שיש לקחת בחשבון. הרעיון ההפוך שניתן להשתמש בתקדים העששית כדי להתיר, ולא רק לאסור, נמצא בשאלה שהועלתה לראשונה על ידי הרב ישראל יעקב חגיז (המאה ה-17, ירושלים)⁸⁹ אם טיפת שעווה נפלה על אותיות ספר התורה ומסתירה חלקית את האותיות, בשבת, כשאינן להסיר את השעווה, האם עדיין אפשר לקרא ממנו? והוא מסכם שאפשר לעשות כן על סמך אותו הגיון.⁹⁰

ה. תשובות מוקדמות על טלוויזיה.

הרב עובדיה יוסף⁹¹ לאחר סקירת רבים מהמקורות שראינו, מגיע למסקנה שאין לברך ברכת הלבנה או ברכה על שאר מראות הנראים דרך הטלוויזיה, אבל הוא טוען שיש להקפיד שלא להתפלל בשעה שמראה לא הגון נראה על המסך (ואכן, הוא מסיים את תשובתו בפולמוס נגד טלוויזיה בכלל!). עם זאת, התשובה צריכה להיראות לאור הטלוויזיה בשחור-לבן, ובטכנולוגיה של הבחנה נמוכה של זמנו. התשובה לא תוארכה, אבל הכרך בו היא מופיעה פורסם בשנת 1976. הגם ששידורי טלוויזיה בצבע היו זמינים בישראל ממדינות שכנות כבר בשנת 1974, השידור

⁸³ יביע אומר א' או"ה י"ז

⁸⁴ האף שכמובן בהקשר של ויכוח רחב יותר שחשמל עדיין נחשב לאש.

⁸⁵ רצ"ח:ל"ז

⁸⁶ רצ"ח ט"ו.

⁸⁷ בבלי, ברכות כ"ה ע"ב.

⁸⁸ משנה ברורה ע"ה:כ"ו. כקוראים מודרניים, איננו יכולים להתעלם מכך שמקור זה ורבים מהמקורות האחרים הניגשים לשאלה זו יכולים להתחיל בדיבור על עירום מכל סוג שהוא, אבל לעיתים קרובות מתמקדים בתייחסותם של גברים לגוף האישה, ועלינו להכיר בחששות המועלים על ידי מיקוד זה.

⁸⁹ שו"ת הלכות קטנות א':צ"ט.

⁹⁰ אני במיוחד לא מרחיב הרשאה זו לקריאה של ספר תורה הנראה על ידי הקורא דרך קישור וידאו, כי חומרים מיוחדים של דיו וקלף, כתב יד על ידי סופר, נדרשים, ודרישות אלה אינן מתקיימות בתמונת וידאו.

⁹¹ יביע אומר ו' אורה חיים י"ב

הישראלי הראשון בצבע היה בשנת 1977. בעוד שכיום, הטלוויזיה הישראלית זוכה להערצה ולחיקוי ברחבי העולם, הטלוויזיה הישראלית של ראשית שנות השבעים הייתה אכן בקושי ראויה לברכה.

בדומה לכך, הרב בצלאל שטרן מציעה השקפה דומה בתשובתו⁹² שפורסמה בשנת 1967. הוא מבחין שם בין עדות של דבר מה שנראה בטלוויזיה/וידאו, שבה רק מודעות לעניין מספיקה, בניגוד לאמירת ברכה הדורשת לראות את הדבר עצמו.

ו. משקפיים וטלסקופים.

עם זאת, האתגר של יישום טקסטים אלה לשאלת התפילה מרחוק הוא ההנחה כי זכויות העשית, האספקלריה זמינה גם לבעלי שעור קומה נמוך יותר ממשו ומדיה טכנולוגית בלתי מושלמת (כמו טלוויזיה בשחור-לבן והבחנה נמוכה) המטשטשת ומעוותת את הדבר הנצפה. במקרה של טכנולוגיית וידאו מודרנית, התמונה עשויה להיות ברורה למדי. ואכן, הווידאו והשמע של תפילה מוזרמת יכולים להיות הרבה יותר ברורים מהמראה והצליל הנחווים על ידי מישהו בחלקו האחורי של היכל תפילה גדול. נוכל אולי לעשות טוב יותר אם נבחן את התקדימים של טכנולוגיה מסייעת. מה לגבי ראייה המסתייעת בטכנולוגיה?

מקובל באופן נרחב כי משקפיים אינם פוגעים בקיומה של כמעט כל מצווה. כך, למשל, בעוד שהרב עובדיה יוסף אסר לומר ברכה על אירוע שנראה בטלוויזיה בשחור לבן, הוא התיר זאת אם זה נראה דרך משקפיים.⁹³ מקורות אחרים⁹⁴ דנים בשאלה האם עדים שרואים טקס חליצה יכולים להרכיב משקפיים. ישנו ויכוח אם כהן הבוחן נגע אפשרי של צרעת יכול להרכיב משקפיים. פירוש בעז על המשנה⁹⁵ מתיר את השימוש במשקפיים כמעט לכל מטרה (כולל ברכת הלבנה וקריאת התורה) אך הוא נזהר במקרה של אבחון צרעת כי כמו בעדות על מולד הירח, ראייה לבדה אינה מספיקה כי אפילו עיוות קל עלול להביא לשגיאה. המנהג הנפוץ הוא שניתן להרכיב משקפיים לקיומן של כמעט כל המצוות היומיומיות הדורשות ראייה.

העמדה על טלסקופים נחלקת יותר. התלמוד⁹⁶ מספר על רבן גמליאל שהייתה לו שפופרת שהיה מביט וצופה בה אלפיים אמה ביבשה ואלפיים אמה בים ובכך יכול היה לקבוע באופן חד משמעי אם הוא נמצא בתחום שבת בעודו בים. טבעה המדויק של הטכנולוגיה אינו ברור רש"י⁹⁷ נראה כמציע שהיה זה טלסקופ. הרמב"ם⁹⁸ מזהה אותו עם אצטרולב, אבל הראייה דרך המכשיר נחשבת כמספיקה לקבוע את תחום השבת.

כשהטלסקופ הפך לזמין באופן נרחב, חקרו פוסקים האם יהיה בו די כדי לברך על תופעות אסטרונומיות. מספר כותבים מודרניים הציעו שהרב שמואל אבוהב⁹⁹ היה הראשון לטעון שאדם המבקש לומר את ברכת הלבנה לא יכול לעשות זאת אם הוא רואה אותה דרך טלסקופ. עם זאת, לאחר שסקרתי הדפסה מוקדמת של תשובת אבוהב, אינני בטוח שהוא אכן אומר את מה שאחרים טוענים שהוא אומר. ראשית, בעוד שטלסקופים נעשו ידועים בימיו (הוא חי בוונציה והיה בן דורו של גלילאו) הוא לא השתמש באיזושהי טרמינולוגיה ספציפית מלבד אספקלריה ועשית וציטט את החששות שראינו לעיל לגבי האם הירח באמת נראה, או שמא הייתה זו תמונה כוזבת. שנית, והכי חשוב, הוא מסיק שאם מישהו ראה את הירח רק דרך זכוכית כזו, מכל סוג שהוא, אבל יכול לאשר שהירח אכן היה נוכח (מכאן אדם אחר בסביבה שראה אותו בעין בלתי מזוינת) אזי הברכה צריכה למעשה להיאמר.

ז. וידאו במעגל סגור

תקדימים הלכתיים פוטנציאליים נוספים למניין זום מגיעים מתחום המעקב בוידאו. למשל, מקורות קלאסיים דורשים שחלב המגיע מלא יהודים לא יכול להיחשב כשר אלא אם כן חליבתו הייתה לפחות בפיקוח של אדם יהודי מחשש

⁹² בצל החכמה ב:י"ח

⁹³ יהוה דעת, ד:י"ח

⁹⁴ שבות יעקב א:קכ"ו

⁹⁵ לנגעים ב:ד.

⁹⁶ בבלי עירובין מג ע"ב.

⁹⁷ שם, ד"ה שפופרת.

⁹⁸ פירוש למשנה עירובין ד:ב.

⁹⁹ דבר שמואל רמ"ב מצוטט בבאר היטב תכ"ו א

שמה החקלאים הלא יהודים ימהלו אותו עם מרכיבים לא כשרים, (למשל חלב מחיה לא כשרה). חלב שהגיע תחת סוג השגחה זה נקרא חלב ישראל. הרב דוד בלייך¹⁰⁰ מציע סיכום של העמדות בשאלה האם פיקוח וידאו די בו כדי לתת את סטטוס הכשרות הזה לחלב. לפחות לפי כמה דעות אכן כן, אם כי פוסקים אחרים עדיין דורשים בדיקה נוספת באתר. ייתכן שתקדים זה אינו מספיק למקרה שלנו משום שלדברי המתירים הקריטריון הרלוונטי הוא לא שאדם יהודי יהיה נוכח בפועל, אלא שחקלאים לא יהודים יחשוו חרדה שמא יתפסו אם ינסו למהול את החלב עם מרכיבים לא כשרים.¹⁰¹ פיקוח באמצעות וידאו נמצא בשימוש גובר והולך בתחומים אחרים של השגחת כשרות ובהשגחה של טיפולי פוריות המסומנים כ"תחת השגחה רבנית". יש גם כאלה שהציעו שפיקוח וידאו מספיק כדי להימנע מחשש ייחוד. עם זאת, במקרים אלה גם כן, ההקבלה אינה מושלמת כי תפקיד קישור הווידאו, בדיוק כמו במקרה של חלב ישראל, הוא לא להפוך את המשגיח לנוכח אלא כדי שאלה המושגחים ידעו שצופים בהם ועל כן ימנעו מהתנהגות בלתי הולמת.

VII בעיית החציצה.

הטקסט הקלאסי שהובא כדי להצדיק השתתפות מרחוק במניין¹⁰² מציין שאם אדם מחבר עצמו למניין מחוץ למרחב שבו הוא מתקיים, אסור שיהיו טינוף או עבודת כוכבים מפסיקים בינו ובין המניין. תשובת הרב רייזנר על הצטרפות למניין באמצעים טכנולוגיים¹⁰³ קובעת כי:

עם חיבור לאינטרנט או לטלפון, ניתן בביטחון לוותר על כל חשש לגבי המרחב המתערב, כי הצליל אינו נוסע בחופשיות דרך החלל אלא מוכל בחוטים שאינם מקיימים אינטראקציה עם סביבתם. אפילו חיבורי טלפון סלולריים, המתפשטים דרך גלים, כמו הצליל שבו אנו דנים במקרה שלפנינו, נשלחים באותות מעורבלים שאינם נשמעים לאוזן האנושית ונועדו להיות מפוענחים רק על ידי המקלט הספציפי שאליו הם מיועדים. שלא כמו גלי קול הנשמעים לאוזן האנושית במקום בו הטינוף חוצץ, אותות אלה נישאים בצורה של גלים אלקטרומגנטיים ולא ניתן לומר שהם מקיימים מגע כלל עם המבנים הביולוגיים בסביבה קודם להגעתם ופיענוחם ביעדם. יתר על כן, חשש זה של מרחב מתערב הוא חומרה רק של כמה.

דעותיו של הרב רייזנר עומדות על כנם, אבל העניין נושא ניתוח נוסף. ראשית כל, רייזנר מציין את נושא הטינוף או עבודת כוכבים המובאים כ"יש אומרים" - דעת מיעוט שקארו לא בהכרח רואה כסמכותית. זה יהיה אולי מפתה לומר שהנושא הוא שטינוף או עבודת כוכבים הם הסחת דעת, אבל המשנה ברורה¹⁰⁴ מציין שיש הפרעה גם אם המתפלל רחוק מספיק כך שאינו יכול להריח את הריח הרע של הטינוף או שהוא מחזיר פניו כך שאינו יכול לראותו (שזה כל מה שצריך כדי להתיר את תפילתו/תה). הוא מסביר שזה עדיין מפסיק את הקשר הרוחני לשכינה המגשר בין המתפלל למניין. אנו יכולים ללכת בעקבות נימוקיו של הרב רייזנר שאלמנטים מפריעים אלה נחשבים בלתי נראים ובלתי מורגשים לכל המעורבים.

כמובן, האתגרים של מראות לא ראויים אינם מתבטלים לחלוטין בסביבה וירטואלית. בקהילה באטלנטה במהלך הקורונה היו מקרים ידועים בהם התקיים מניין פנים אל פנים בהיכל התפילה של בית הכנסת, אבל הרבה מהמשתתפים היו מחוברים דרך זום ומשתתפים בודדים הרשו לעצמם להיראות על המסך כשהם מעורטלים או אפילו כשהם משתמשים בשירותים (!).

לקחתי את ההיתר לחבר בין קבוצות שונות, אם הם יכולים לראות אחד את השני, בין היתר מהרעיון ששתי קבוצות של סועדים במקומות שונים יכולים להצטרף לברכת המזון. השולחן ערוך¹⁰⁵ עם זאת, בהביאו את הדין הזה, מוסיף אלמנט חדש, שהוא כי לא יכולה להיות רשות הרבים ביניהם. תפיסה זו לא נמצאת בתלמוד, אלא מקורה ברבינו יונה בהערותיו על הרי"ף לבבלי ברכות ל"ז ע"ב. קארו מביא דעה זו כשהוא משתמש בניסוח "ויש מי שאומר", ניסוח

¹⁰⁰ Rabbi J David Bleich, "Survey of Recent Halakhic Literature, Video Surveillance." Tradition Vol 45 no 2.

¹⁰¹ זוהי הסיבה מדוע במדינות שבהן יש חוקי פיקוח מזון מחמירים, כמה פוסקים מחשיבים את הפיקוח הממשלתי כשווה ערך להיות אדם יהודי נוכח. אין זה משום שהם דוחים את הצורך בהשגחה, אלא הם חשים שדבר זה ניתן להשגחה עם מפקחים ממשלתיים ועונשים המשמשים כתחליף למשגיח היהודי.

¹⁰² שולחן ערוך, אורח חיים נ"ה:כ

¹⁰³ Rabbi Avram Reisner, "Wired to the Kadosh Baruch Hu: Minyan Via Internet" OH 55:15.2001.

¹⁰⁴ משנה ברורה נ"ה:ס"ד.

¹⁰⁵ אורח חיים קצ"ה:א.

זה מרמז בבירור כי זוהי דעת יחיד, אם כי ברור שרבים מאלה שבאו אחריו מצאו זאת כבעל סמכות. המשמעות היא שאם יש מרחב ציבורי בין שתי קבוצות, זה מונע מהן מלהצטרף יחד. הציטוט של החיד"א שהבאתי לעיל בעניין בית הסגר לא נראה שקיים בו החשש הזה, למרות שדרך ציבורית עברה בין הקבוצות. אף שהיה מוכן לקחת אספקט אחד של הדין מברכת המזון, ייתכן שלא לקח את החומרה הזו גם כן?

למעשה, ההגדרה הטכנית של רשות הרבים כפי שהיא מוגדרת בהקשר של עירובין היא מוגבלת למדי. הקריטריונים משתנים, שכן המונח יכול להתייחס לכל כביש רחב יותר משש עשרה אמות, או רק לכביש ראשי, רחוב קניות ראשי או כיכר עיר שמאות אלפי אנשים עוברים דרכה. בכל מקרה, כל אזור בתוך העירוב, מעצם הגדרתו, איננו רשות הרבים!

ובכל זאת, רבים מאלה שביקשו לקיים "מנייני מרפסת" חששו אפילו מכבישים קטנים יותר, בהתבסס על הט"ז¹⁰⁶ שציין שהנושא הוא לאו דווקא רשות הרבים ממש אלא גם שבילים קטנים יותר. עניין זה עולה בתשובה של הרב יצחק זילברשטיין¹⁰⁷ המתאר את המקרה של אנשים שהתאספו בבית העלמין וחסרו שני יהודים להשלמת מניין לאמירת קדיש. הם קראו לשני פועלים שעמדו מרחוק שלא יכלו לבוא אליהם אבל הסכימו לענות על הקדיש ממקומם. זילברשטיין מסכם שהשבילים העשויים רק למטרתו של בית העלמין כדי לאפשר גישה נוחה לכל חלקותיו אינם מפסיקים לעניין צירוף למניין אבל שבילים אחרים כן.

קיימות מספר דרכים לפתור בעיה זו. אחת מהן היא להשתמש בשפה הטכנית של עירובין. האזור של רשות הרבים משתרע רק עשרה טפחים מעל הקרקע. כל דבר מעל זה נחשב למקום פטור. לכן, אם שתי קבוצות היו על מרפסות קומה אחת או יותר קומות למעלה, גם אם היה שביל או כביש ביניהם, הגובה שלהם פירושו כי השביל או הכביש אינם נחשבים למפסיקים ביניהם מנקודת מבט הלכתית. זוהי אחת ההצדקות המשמשות "מנייני מרפסת" במקרים שבהם הופרדו המתפללים על ידי מרחבים ציבוריים.

אני מניח שאם אותם משתתפים במניין וירטואלי נמצאים בקומה השנייה של בתייהם או גבוה יותר, אותו היגיון עשוי לחול. בדומה לכך, אם כולם נמצאים בתוך העירוב, טעון דומה עשוי לחול כפשוטו, שכן האזור כולו נחשב לרשות היחיד¹⁰⁸. עם זאת, איננו רוצים לסמוך על כך שהמשתתפים נמצאים בגובה פיזי מסוים או על הימצאותו של עירוב.

בפועל, איננו יכולים לדעת מה המסלול שהאות לוקח מאתר אחד למשנהו. זה יכול להיות מועבר כמו רדיו או מיקרו-גלים דרך האוויר, או דרך כבלים תת קרקעיים, מתחת למים או מעל לקרקע, או למרבה האירוניה, אפילו דרך החוטים המהווים חלק של תחום העירוב. מה שהכי חשוב הוא שנתבי שידור אלה ניתן לראותם כמקום פטור.¹⁰⁹

שימושי יותר למקרה שלנו הוא האם רשות הרבים היא הטלה קונספטואלית. הסיבה לכך שדרך ציבורית יכולה להפריע לשתי קבוצות המבקשות להצטרף לברכת המזון היא שהקבוצות חשות מופרדות, ואכן, אנשים עוברים ביניהם, ומפריעים לקשר שבין שתי הקבוצות. לגבי חווית תפילה המועברת אלקטרונית, האות עובר דרך המרחב הציבורי במתכונת סגורה. כפי שראינו עם טינוף ועבודת כוכבים, כל אחת מהתופעות החוצצות האלה הן בלתי נראות למשתתפים. המתפללים אינם מודעים לעוברים ושבים, מעל או מתחת לכבלים ולגלים הנושאים את קולם ודמותם ואינם מושפעים מהם.

VIII גישה רעיונית.

א. דרכי הנמקה שונות.

כמה חוקרים הציעו שבתחום של חשיבה הלכתית, ניתן להבדיל בין שתי גישות שונות לפסק. גישה אחת נוקטת עמדה צרה יותר המבוססת על תקדימים על ידי השאלה "האם מישהו התיר או אסר דבר כמו זה בעבר?" רוב ההיגיון שהפעלנו היה מסוג זה, חיפוש אחר תקדימים עתיקים או ימי ביניים לטוב של תקשורת וירטואלית

¹⁰⁶ ט"ז אורח חיים קצ"ה:ב.

¹⁰⁷ חשוקי חמד, ברכות כ"א ע"ב.

¹⁰⁸ תהיה זו קצת מתיחה לעשות הקבלה בין זה למקרה של בימה בשולחן ערוך נ"ה:י"ט שאחרת הייתה נראית כרשות נפרדת, ולראות כל מי שבתוך העירוב כמי שנמצא ב"מרחב תפילה" אחד, אבל לכל הפחות, אנו יכולים לראות את כל הרחובות כבטלים

¹⁰⁹ תודה לרבה סוזן גרוסמן שעזרה להבהיר נקודה זו.

שנעשה זמין בעשורים האחרונים. אני מאמין כי התועלת של תקדימים אלה לגבי נוכחות וירטואלית היא מוגבלת ביסודה, כי לרעיון של נוכחות וירטואלית, כפי שנוצר בעשורים האחרונים, אין מקבילה מוכנה במקורות ההלכתיים הקלאסיים.

השקפה נוספת היא יותר רעיונית ופילוסופית מטבעה, ומסתכלת מעבר ללשון החוק כדי לשקול את המשמעות הרחבה יותר וכוונת החוק לאור ניסיון החיים. כך, למשל, בהתקדמות לתפילה שוויונית, היו שביקשו הצדקה באמצעות תקדימים קודמים שבהם נשים הורשו להשתתף באותן דרכים כמו גברים, אם כי בתנאים מוגבלים. אחרים טענו באופן רחב יותר כי הקריטריון הרלוונטי להיות משתתף מלא בתפילה הוא להיות משתתף מלא בחברה בכלל. בחברה שבה נשים נחשבות לבעלות אותן זכויות ואחריות כמו לגברים, הן כבר לא לאותה קטגוריה כמו עבדים וקטנים.

במקרה של נוכחות וירטואלית, יש לנו אותה ההזדמנות. במקום לחפש תקדימים המבוססים על מצבים שיכולים להיות מקבילים באופן תיאורטי, לנסות להשוות מחשב נייד לזכויות עפשית, אנו יכולים לשאול כיצד נוכחות וירטואלית נתפסת כתופעה בעולם הגדול כיום. אנחנו יכולים לשאול מה תפקידה של נוכחות וירטואלית במאה העשרים ואחד ולהקצות אותה לקטגוריה הלכתית על בסיס האופן שבו היא נתפסת. לגישה זו יש היתרון שלא לשנות את החוק עצמו, אלא לבחור קטגוריה שונה של חוק להחיל.

מגפת הקורונה האיצה מגמה שכבר הייתה בעיצומה, של ראיית נוכחות וירטואלית כקרובה יותר בטבעה לנוכחות פיזית, ואולי שקולה לה. במהלך המגפה, אמצעים וירטואליים נחשבו מקובלים כמעט על כל סוג של הליך שדרש בעבר נוכחות פיזית. מערכות משפטיות רבות התיירו את האפשרות לקיים הליכים משפטיים באופן וירטואלי. אנשים ערכו חגיגות וירטואליות של אירועי מעגל החיים ונשפי גיוס כספים¹¹⁰. פגישות עסקים נערכו, והצבעות מחייבות התקיימו באופן וירטואלי. בחינות הסיום בבתי ספר תיכוניים ובאוניברסיטאות נערכו באופן וירטואלי. רפואה ממרחק נעשתה לסדר היום בהתמחויות רבות. חלק מהמגמות הללו וודאי יתבטלו בתום המגפה, אך סביר להניח שעבור סוגים רבים של פעילויות אנושיות שבהן נדרשה בעבר נוכחות פיזית, נוכחות וירטואלית תישאר לעד כפתרון מקובל או אפילו מועדף.

אם זה אכן המצב, אז קהילות היהודיות המונחות על ידי המערכת ההלכתית צריכות לתת את הדעת על כל סוג של פעילות ולקבוע אם קיים היבט מסוים של הפעילות, המושרשת במקורותיה המקראיים או המושגיים, המחייב נוכחות פיזית, או שמא נוכחות וירטואלית תואמת את כוונת החוק, גם אם לשון החוק אינה מעלה בדעתה אפשרות שכזו. קריטריונים אלה עשויים להשתנות בעדינות, אפילו ביחס להיבטים שונים של אותו מנהג פולחני, כך למשל, ראינו שאדם שאינו יכול לראות את נר ההבדלה ישירות, אינו רשאי לברך עליו (עם ויכוח רק בשאלה האם כיסוי ברור נחשב למכשול) אך נהוג בקהילות רבות להתיר לאדם לצאת ידי חובתו לשמוע הבדלה על ידי עניית אמן למשמע הברכה בטלפון, כל עוד האומר את ברכת ההבדלה יכול לראות את הנר.¹¹¹

כדוגמה נוספת, העדים שהבעל הסמיך לכתובת גט צריכים רק להצהיר על אמיתות מה ששמעו וראו, וזה יכול להיות נכון גם אם הקשר שלהם עם הבעל היה באמצעות קישור וידאו.¹¹² מצד שני, העדים לכתובת הגט חייבים עדיין להיות נוכחים באופן אישי כשהגט נכתב. פער זה הגיוני בהתחשב בכך שמצד אחד, אנו רוצים לנצל כל הזדמנות לקבל את הסכמתו של בעל סרבן, אך מהצד השני, אנחנו גם רוצים לבטל כל היבט אפשרי של כתיבת הגט שעלול להוביל לפסילתו.

עם אזהרה זו במחשבתנו, אנו יכולים לחזור לשלוש הסיבות האפשריות למניין שניגשנו אליהן לעיל; לקדש את אלוהים, להפוך מעשה לציבורי, או ליצור תחושת קהילתיות ונוכחות אלוהית, ולשקול כיצד כל אחת מהן עשויה להתפרש לאור תפקידה של נוכחות וירטואלית בחברה של המאה ה-21.

¹¹⁰ יש להודות שאלה היו לעיתים אפילו פחות מרתקים מאשר אלה המתקיימים פנים אל פנים שמנהיגי קהילה מצופים להשתתף בהם בתדירות, ובלי הרווח של מתאבנים.

¹¹¹ כפי שמשתקף בכתביו של הרב משה פיינשטיין, איגרות משה, ד:צ"א:ד, למרות שהיה מודאג בעניין שימוש במיקרופון למטרות אחרות.

¹¹² חידוש בבית הדין הרבני: נתינת גט באמצעות שיחת וידאו <https://g.kipa.co.il/944306/>.

ב. לקדש את אלוהים.

המקור הקלאסי למניין הוא הפסוק מויקרא כ"ב: "וְנִקְדַּשְׁתִּי בְתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל". האם להתכנסות מקוונת יש את היכולת לכבד את אלוהים ולהראות את קדושתו? אם אדם מאמין שלא, אזי המושג של מניין וירטואלי מתמוטט. ואולם, הקריטריון של להראות את קדושת אלוהים עשוי להיות יחסי לנסיבות, עם סף מוחלט למספר חברי הקבוצה, אך לא לאופן הרכבתה.

אפשר לטעון שהתכנסות מקוונת, הגם שמשדרת מידה מסוימת של כבוד, איננה מכבדת כמו התכנסות פנים אל פנים. במהלך המגפה, ראינו קהילות רבות שבהן, לכל הפחות, הכוונה הייתה להראות את קדושת אלוהים.

ניתן בהחלט לטעון כי כאשר התכנסות פיזית אפשרית, עשיית מאמץ להשתתף באופן אישי, משדרת רמה גבוהה יותר של כבוד מאשר להיות נוכח באופן מקוון. אבל נוכחות פנים אל פנים אינה משדרת באופן אוטומטי כבוד וקדושה. המקור התלמודי הקלאסי למניין מתייחס לעשרת המרגלים, ול-250 המורדים של קורח שלעגו לברכת האל, בוודאי לא מודלים של אדיקות וכבוד. ישנם מספר דיונים בספרות ההלכתית שמניחים שאותם אנשים הנספרים למניין חייבים להיות נוכחים בגופם, אך לאו דווקא ברוחם. לדוגמה, ישנו ויכוח אם אלה שישנים יכולים להיספר למניין.¹¹³ השולחן ערוך¹¹⁴ קובע שלפחות אדם אחד ישן יכול להצטרף. הט"ז¹¹⁵ דוחה השקפה זו אך כמו שצינו לעיל, המגן אברהם מביא דעות שמתירות לספור אפילו כמה אנשים ישנים ועל אף שהוא נסוג במידת מה מהשקפות אלה, הוא מסכם עם עמדת המהרי"ל כי ניתן לספור גם את אלה שמדברים ולא שמים לב. המשנה ברורה¹¹⁶ מעדיף לומר לא אבל מכיר בתוקפן של הדעות המתירות.

המשתתפים באופן וירטואלי יכולים להראות נוכחות וכבוד במספר דרכים. בעולם העכשווי, הפעלת המצלמה היא דרך אחת משמעותית להראות שאדם מעורב במתרחש. בעוד זום השבית תכונה שאפשרה למחשב להשתמש בבינה מלאכותית כדי לראות אם מישהו שם לב, בשיחת ועידה בווידאו עדיין ניתן להעריך אם מישהו מתפלל או מעורב בפעילות אחרת כלשהי. לאלה הבוחרים להשתתף בתפילה מרחוק, יש אותן חובות לתת כבוד ולהיות מעורב כמו אלה הנוכחים באופן אישי.

אפשר גם לגשת לשאלה של קידוש אלוהים באופן מרבי לא מנקודת המבט של "איכות" המשתתפים, אלא מכמותם. ראינו לעיל שהקריטריון של "ברוב עם הדרת מלך" גם אם לא מופעל בהקשר של הקמת מניין, מופעל לעיתים קרובות כדי להביע העדפה שטקס יערך כאשר יותר אנשים יכולים לחזות בו, גם אם הם אינם משתתפים ישירות. סדר העבודה של יום הכיפורים בבית המקדש נבנה כך שיותר אנשים יוכלו לשמוע את קריאת התורה של הכהן הגדול.¹¹⁷ התלמוד¹¹⁸ מעלה כמו כן את האפשרות שהסיבה לכך שתקיעת השופר מתקיימת במהלך תפילת המוסף של ראש השנה היא כדי שהקהל הגדול ביותר יוכל להיות נוכח. למרות שמאוחר יותר הוא דוחה דעה זו הרעיון של חיפוש התכנסות גדולה יותר בעינו עומד. גם בתנאים שאינם מגפה, ישנן קהילות רבות שיכולות למשוך הרבה יותר יהודים למניין וירטואלי מאשר שיקלו אי פעם לעשות זאת פנים אל פנים. יש שייקחו הגיון זה רק כדי להצדיק השתתפות וירטואלית במניין שכבר הוקם, אך אחרים עשויים לטעון שההבדל האיכותי בין השתתפות פנים אל פנים להשתתפות וירטואלית עשוי להיות מוכרע על ידי גורמים כמותיים.

ג. הדרישה שמעשה יהיה ציבורי.

השאלה אם נוכחות וירטואלית נחשבת "ציבורית" יכולה, אני מאמין, להיענות בקלות בחיוב. ואכן, אירוע המועבר באופן וירטואלי הוא לעיתים קרובות נגיש ליותר אנשים מאשר אלה שיכולים להשתתף באופן אישי. בחברה של המאה ה-21, האירועים הציבוריים המשמעותיים ביותר הם אלה המשודרים ונשמרים באמצעות וידאו, ולעיתים קרובות ניתן לצפות שמספר הצופים באמצעים מרוחקים יעלה בהרבה על מספר המשתתפים באופן אישי.

¹¹³ באפן פוטנציאלי חשש רציני יותר מייד לאחר הדרשה.

¹¹⁴ אורח חיים נ"ה:ו.

¹¹⁵ ט"ז אורח חיים נ"ה:ד.

¹¹⁶ משנה ברורה נ"ה:ל"ד, ל"ו.

¹¹⁷ תלמוד בבלי, יומא ע' ע"א.

¹¹⁸ תלמוד בבלי, ראש השנה ל"ב ע"ב.

ד. תחושת קהילה.

השאלה אם נוצרת תחושה של קהילה, ונכחותו של אלוהים מורגשת, היא סובייקטיבית. סוציולוגים עשויים לדון במשמעותה ובתכליתה של הקהילה באופן מופשט. האם מדובר במטרות ובערכים משותפים? חוויות משותפות קודמות? מחויבות משותפת לפעילות משותפת? מתן תמיכה ועידוד הדדיים? קשרים חברתיים לא פורמליים?

יש ויכוח ער בשאלה האם ניתן לראות את הקהילה המקוונת כבת השוואה לנוכחות חיה לכל המטרות הללו. אחרי הכל, בזום אי אפשר ללחוץ ידיים, לחבק, או לקחת חלק בקידוש. מצד שני, אמצעי הזהירות של הקורונה מנעו רבים מלעשות זאת גם כשנפגשו פנים אל פנים. לקהילה וירטואלית יכולות להיות מטרות, ערכים וחוויות משותפים, היא יכולה לספק תמיכה הדדית ועידוד ואף לטפח קשרים חברתיים לא פורמליים. רבים שהתאספו לתפילה וירטואלית חשו תחושה יוצאת דופן של קהילה, למרות מגבלות המדיום. הקהילה שלי, כמו רבות אחרות, אספה מספר חברים שגרים במקום אחר, אבל פיתחו קשר חזק דרך המניין היומי שלנו.

למעשה, יש עדויות נרחבות, אפילו לפני הקורונה, של קהילות וירטואליות (אפילו דרך קשרים אסינכרוניים) שיצרו קשרים חזקים, אשר לעיתים קרובות הביאו מאוחר יותר לקשרים פנים אל פנים. אחת ה"קהילות הווירטואליות" המוקדמות ביותר הייתה Usenet שהייתה פעילה ביותר בשנות ה-80 וה-90. השיחות היו הודעות טקסט פשוטות עם דיונים שהתפתחו משך ימים ושבועות. חלק מהקבוצות הללו הולידו מפגשים פנים אל פנים. רבות מהתופעות שנראו במאה ה-21, רשתות חברתיות כמו פייסבוק או טוויטר נצפו לראשונה בסביבה פרימיטיבית זו. בעוד קהילות מקוונות אלה היו אסינכרוניות, ולא ניתן בשום אופן לבלבל אותן עם התכנסות פנים אל פנים, הם הולידו חברויות ארוכות טווח בין אנשים שמעולם לא נפגשו באופן אישי.

בין השנים 1997-2004, שימשי כמנהל הלימוד מרחוק של ה- Jewish Theological Seminary. באותו זמן, וידאו רב-כיווני לא היה קל להשגה, אבל גילינו שקבוצות הכיתה יצרו קשרים חזקים במיוחד אם הצלחנו ליצור מפגשים מזדמנים באמצעות קישור וידאו. ככל שהטכנולוגיה לשיחות ועידה רב-כיווניות באיכות גבוהה הפכה לזמינה יותר ברמת הצרכן במהלך העשור השני של המאה הנוכחית, היא נעשתה נפוצה יותר ויותר לשימוש לא רק במסגרות עסקיות, אלא גם בחינוך, והיו אפילו כמה ניסיונות מוקדמים להשתמש בה לפולחן. מנהיגי עסקים כבר חשבו פעמיים האם באמת שווה לבלות יום שלם בנסיעות לפגישה של שעתיים, או באיזה תדירות צריך צוות שלם להתאסף במקום אחד. מחנכי בתי ספר משלימים בחנו את זום כחלופה להסעות, וכדרך לשרת טוב יותר ילדים באזורים מרוחקים.

מגפת הקורונה האיצה והעצימה באופן דרמטי מגמות אלה שכבר היו קיימות בחברה, כשבהרבה קהילות, הכל הפך לפעילות מרחוק במהלך של ימים, פשוטו כמשמעו. יש הטוענים שהמטוטלת תנוע חזרה באותה מהירות, כשאנשים שחווים "עייפות זום" רוצים להיות מסוגלים לראות זה את זה פנים אל פנים. הפעמים הראשונות שקבלתי "קופסת מתנה" כדי שאוכל ליהנות מארוחה, חטיף או משקה במהלך אירוע וירטואלי היו מלאות רושם, אבל הפרקטיקה איבדה את החידוש שלה. לא ניתן להמעיט באטרקטיביות של היכולת "להסתובב" ולאכול ולשתות יחד.

מיקום גם הוא גורם מתווך חשוב ליצירת תחושת קהילה. בין אם החלל פרטי או משותף, בפנים או בחוץ, סידור הישיבה, כל אלה משפיעים על תחושת ההתכנסות המתקיימת שם. בפשטות, שינוי מקום משנה גישה,¹¹⁹ ולהיות מחוץ לסביבה הטיפוסית יוצר הזדמנויות חדשות. ניסיונות רבים נעשו למצא פלטפורמות המבקשות לשכפל או להתעלות על אספקטים מרכזיים של חווית ההתכנסות בעולם האמיתי, ומוקדם מידי לומר אילו מהם, אם בכלל, יפרחו ואילו יתפוגגו.

הרב דוד פיין בתגובתו לתשובה זו, מציין את נושא אירועי ספורט חיים. המראה והקול מהסלון יכולים למעשה להיות ברורים יותר מאשר אלה באצטדיון. בפועל, אוהדי ספורט רבים עושים את הבחירה מתי להשתתף באופן אישי ומתי לצפות מרחוק, והשתתפות בפורמט אחד מחזקת ומעודדת את ההשתתפות באחר. צוותים המציעים חוויה כדאית הגדילו את ההשתתפות והצפייה בשני הפורמטים ואלה שלא מציעים חוויה משמעותית יסבלו בשני התחומים.

עם זאת, בשביל מניין, קהילה לבדה אינה מספיקה. קהילה זו חייבת גם ליצור תחושה של נוכחות אלוהית. קבוצה הכוללת רק תשעה מבוגרים יהודיים, כאשר העשירי הוא מישהו שלא נולד יהודי, הוא חלק מהקהילה ונמצא בתהליך

¹¹⁹ תלמוד בבלי, ראש השנה ט"ז ע"ב וראה גם דני סנדרסון "ייו יה" 1973.

גירור אבל טרם השלים אותו, עשוי לחוש תחושה עמוקה של קהילתיות, אבל לא יכול להצטרף למניין. השאלה נותרת באשר למנגנון שבאמצעותו הקהילה (ובמיוחד, קהילה של עשרה) גורמת לשכינה לשכון בתוכה.

יש שיענו שהתלמוד אומר זאת על סמך גזירה שווה החוזרת אל משה, ואין צורך, או אפילו אפשרות לקיים דיון נוסף. עם זאת, המסורת שלנו לעיתים רחוקות מפסיקה לשאול "למה". במקרה זה, אפילו שניתן היה לקבוע את המספר עשר, עדיין היה על חכמינו להבין את ההיגיון העומד מאחורי החוק כדי לקבוע אילו אנשים עומדים בקריטריונים להיספר. חיפוש המנגנון הבסיסי שבאמצעותו התכנסות של עשרה, ולא של תשעה מפעילה למעשה את השכינה הוא אכן מים תיאולוגיים עמוקים מאד, שעדיף אולי לדון בו במסגרת דרשנית מאשר במסגרת הלכתית.¹²⁰

התלמוד איננו מסביר מדוע עשר הוא מספר הקסם, אבל מעמיק בחשיבותו. ברכות ו:ע"א בנוסף להסבר כי קבוצה של עשרה גורמת לשכינה להיות עמהם, מביא קריטריונים על פיהם קבוצות קטנות יותר יכולות גם הן לקבל את פני השכינה: שלושה שיושבים בדיון, שניים שיושבים ועוסקים בתורה, ואפילו אחד שיושב ועוסק בתורה. הדיון מסכם כי מניין הוא ייחודי כי עם קבוצה קטנה יותר היושבים בדיון או עוסקים בתורה השכינה מצטרפת רק אחרי שהתחילו בפעילותם. לעומת זאת, כאשר עשרה מצטרפים לתפילה, השכינה מקדימה לבוא אפילו לפני העשירי ומתחילה לתמוך במאמציהם עוד לפני שהתחילו. ההסבר הפשוט ביותר נמצא אולי מאוחר יותר באותה רצועה מורחבת של אגדה¹²¹ כשמספר חכמים מצוטטים כדי לציין שתפילת הציבור אף פעם לא נדחית, אפילו שתפילות היחיד עלולות שלא להתקבל.

אם נתייחס לדיון של רבן גמליאל והכופר בבבלי סנהדרין, לא נראה שיש סיבה כלשהי מדוע מחסום פיזי או מרחק פיזי ימנעו את השכינה מלהיות נוכחת בקבוצה, בתנאי שהקבוצה מורכבת מהמספר המתאים של אנשים עם הכישרים והכוונה הראויים.

השקפתנו על תפקיד הקהילה עשויה להמשיך ולהתפתח, שכן למשמעות הקהילתית של נוכחות וירטואלית עשוי להיות גם היבט דורי. בארצות הברית,¹²² הדמוגרפים מחלקים את האוכלוסייה ל"דור השקט" (אלה שנולדו לפני 1945), "ה"בייבי בומרס" (ילידי 1946-1964), דור ה-X (1965-1980), דור המילניום (1981-1996), ודור ה-Z (1997 ואילך). מחקרים רבים בחנו את ההבדלים הסוציולוגיים בין הדורות הללו וכיצד הם מעורבים בקהילה היהודית ובמוסדותיה.

ההיגיון הפשוט הוא שהיהודים הצעירים ביותר (בני דור המילניום ודור ה-Z) גדלו כ"ילידים דיגיטליים". הם חיו עם תקשורת סמרטפון זמינה תמיד ושיחות וועידה דו כיוונית כגון סקייפ או FaceTime מגיל צעיר מאוד, ודבר זה מניע את השקפתם אודות נוכחות וירטואלית. כמה עתידינים הציעו שדור זה צפוי להמשיך לראות נוכחות וירטואלית כבעלת מעמד שווה לנוכחות פיזית. מחקרים אחרונים הראו שכמה ילדים דיגיטליים יעדיפו לוותר על המכונת שלהם מאשר על הטלפון הסלולרי שלהם,¹²³ והם מחשיבים את מראם והמוניטין שלהם בעולם הווירטואלי יותר מאשר בעולם הפיזי.¹²⁴ בעוד שהדורות הקודמים (בני דור המילניום המבוגרים, דור ה-X ומבוגרים יותר) היו הולכים לקולנוע, סביר להניח כי רבים מבני הדור הזה מסתובבים עם חברים וצופים בתוכן מוזרם "לבד ביחד". לדוגמה לפלטפורמת "Twitch" המאפשרת לאנשים ברחבי העולם לצפות באנשים אחרים משחקים במשחקי וידאו, יש למעלה מ-26 מיליון משתמשים יומיים, רובם מתחת לגיל 35.¹²⁵ רבים מבני הדור העולה הזה אכן רואים את הקהילה הווירטואלית והקהילה הפיזית כמקבילות ושוות מעמד.

השאלה כיצד תוצאות אלה יתבטאו בקהילה היהודית היא פחות ברורה. כשהצגתי לראשונה את השאלה של תפילות מוזרמות בשבת ל-CJLS, בנובמבר 2019, חברים רבים, דור ה-X ומבוגרים יותר, היו סקרנים לדעת מדוע הנושא

¹²⁰ כמה דוגמאות: מכיוון שעשרת המרגלים הרעים מובאים כמקור המנהג, האם יתכן שעשרה מתפללים מהווים תיקון לחטא של עשרת המרגלים? עשר יוצר תחושה של שלמות? כיוון שהעולם נברא בעשרה מאמרות, נדרשים עשרה אנשים ליצור עולם של תפילה? האם יתכן שלכל אחת מעשר הספירות במערכת הקבלית צריך להיות מקום בתוך המניין כשהעשירי והאחרון הוא השכינה?

¹²¹ תלמוד בבלי, ברכות ח ע"א.

¹²² התוצאות בארצות ובתרבויות אחרות עשויות להיות שונות למדי.

¹²³ https://www.huffpost.com/entry/millennials-car-ownership_n_2789454.

¹²⁴ <https://newsroom.squarespace.com/blog/squarespace-survey-reveals-genz>.

¹²⁵ <https://backlinko.com/twitch-users>.

דחוף כל כך. שיחות בלתי פורמליות עם תלמידי רבנות בני דור המילניום ודור ה-Z שצפו בישיבה העלו שחלק היו בעד, חלק התנגדו, אבל כולם הכירו בכך שהצורך בדיון היה ברור.

סקר¹²⁶ שנערך על ידי בית הכנסת פארק אווניו בתחילת 2021 הצביע על כך שדורות מבוגרים יותר של יהודים נטו יותר לרצות לשמור על תכניות מקוונות, בעוד שצעירים יותר היו להוטים לחזור לפעילות פנים אל פנים. חלק מזה עשוי לשקף את העובדה שבני הדורות המבוגרים יותר חששו יותר מסיכונים בריאותיים מאשר אלה שהיו צעירים יותר.

יש גם כמה מחקרים המצביעים על כך שנוכחות מקוונת טובה יותר בחיזוק קבוצות חברתיות קיימות מאשר ביצירת קבוצות חדשות. דינמיקה זו התבטאה בדמוגרפיה צרה במהלך המגפה, כשמכללות העדיפו שתלמידי השנה הראשונה והאחרונה שלהן יהיו בקמפוס.

בני דור מבוגר יותר שכבר הקימו קבוצות חברים חזקות, עשויים לקבל יותר ממה שהם צריכים ממגע מקוון עם אותם אנשי קשר קיימים מאשר אנשים צעירים יותר המעוניינים להרחיב את הרשתות שלהם.

בהתבסס על הניסיון שלי, אני מאמין כי יתכן שיש גם משיכה חזקה במיוחד עבור אלה שנמצאים במסגרת הגיל של גידול ילדים. הם עשויים לרצות במיוחד פעילויות פנים אל פנים עבור ילדיהם, אך בשעה שהם מאזנים את עבודתם, הדאגה לילדיהם, ואולי אפילו הורים מבוגרים, הם עשויים להיות פחות מסוגלים או מוכנים לפנות זמן לרוחניות שלהם, ואפשרויות מרוחקות סביר שתהיינה מעשיות יותר.

יש פתגם שאומר "כשכל מה שיש לך זה פטיש, הכל נראה כמו מסמר". נוכחות מרוחקת היא כמובן לא הפתרון לכל הצרכים, כפי שכמה ניסו לעשות אותה במהלך המגפה, אבל היא ללא ספק תישאר כלי חשוב, וזה עשוי לקחת כמה שנים של "נורמלי חדש" לקהילות, ארגונים ויחידים להבין את מקומה הראוי בארגז הכלים. מה שברור הוא שיש כמה מגזרים של החברה, בכל קבוצת גיל, שכבר רואים נוכחות וירטואלית כדרך לגיטימית ליצירה וקיום קהילה. יתכן גם שזמניות מוצרים של טכנולוגיות כמו הקרנה הולוגרפית או מציאות מדומה סוחפת, שמע ווידאו בהשגה מופחתת ואמינות משופרת תרחיב את ההשפעה והקבלה של נוכחות וירטואלית בדרכים שאיננו יכולים לצפות.

IX סוגיות של יישום.

א. הסחות דעת.

המסורת שלנו חוששת מהסחות דעת במהלך הפולחן. ראינו לעיל שאסור להתפלל בנוכחות עירום או טינוף. עם זאת, אפילו הסחות דעת אסתטיות ניטרליות או חיוביות הן בעיה. השולחן ערוך¹²⁷ מציין שאסור להתפלל בעת התבוננות באיורים:

הבגדים המצוירים, אף על פי שאינם בולטות, אין נכון להתפלל כנגדם, ואם יקרה לו להתפלל כנגד בגד או כותל מצויר, יעלים עיניו. הגה: ולכן אסור גם כן לצייר ציורים בספרים שמתפללין בהן, שלא תבטל הכוונה.

ניתן אולי לחשוב שהנושא הוא איסור עבודת אלילים, הקשור לתפילה בנוכחות של תיאור תלת ממדי. אבל לא נראה שזה העניין. רבי יוסף קארו בבית יוסף¹²⁸ מסכים עם הרמ"א המצוטט לעיל שזו לא הסיבה. אמנם יש מקור תלמודי¹²⁹ שדן בחשש הכללי ששום דבר לא יהיה בין המתפלל לקיר, הנושא הגדול יותר עבור קארו ואיסרליש הוא שתמונות אלה יהיו הסחת דעת. כמובן, אנו יודעים שבבתי כנסת רבים, עתיקים, ימי ביניים ומודרניים הייתה איקונוגרפיה משמעותית, במיוחד סביב ארון הקודש, שנועדה ליצור רוחניות וכוונה מוגברים, אז אולי רבנים אלה הגיבו להפרזות שנראו לעין.

¹²⁶ . <https://ejewishphilanthropy.com/younger-jews-prefer-in-person-synagogue-engagement/>

¹²⁷ אורח חיים צ:כ"ג.

¹²⁸ אורח חיים צ:כ"ט.

¹²⁹ תלמוד בבלי, ברכות ה ע"ב.

חשש זה נעשה פחות רלוונטי על ידי הסימנים הקודמים בשולחן ערוך¹³⁰ גם קארו וגם איסרליש מסכימים שבני אדם לא נחשבים בהכרח חציצה. כפי שהרב אליוט דורף ציין, אם אנו שוקלים דמויות חיות של שאר המתפללים להוות קהילה למטרה זו, נוכחותם אינה נחשבת לחציצה יותר מנוכחותם של אנשים אחרים המתפללים באותו חלל. בעוד שקארו אומר "וטוב לחוש לדבריו" לגבי מי שאומר שיש להיזהר מלהתפלל אחורי שום אדם, המשנה ברורה¹³¹ מבהיר שלא יכול להיות איסור, אחרת התפילה בבית הכנסת תהיה בלתי אפשרית.

גם אם ניתן לטפל בלשון החששות הללו, הטכנולוגיה מציעה הסחות דעת שלא עלו על דעתם של חכמים. בטלפון אישי או במחשב משמשות "הודעות דחיפה" כדי להזכיר למשתמש שישינו שם בחוץ עולם גדול ורחב שממשיך להתקיים ומתעקש שהאדם ישים לב אליו. אומדן אחד¹³² משנת 2017 מציע כי משתמש סלולרי טיפוסי מקבל 46 הודעות דחיפה ביום, 3 או יותר בכל שעת ערות, אבל אני מאמין שהערכה זו נמוכה עד כדי גיחוך עבור אנשים מסוימים. עם זאת, אפילו לפני הקורונה, הזמינות הנרחבת של יישומי סידור למכשירים ניידים פירושה שתפילה תוך התבוננות במסך כבר אז הייתה דאגה שיש לטפל בה.

במחשב שהוקם בבית הכנסת, בהחלט ניתן לבטל יישומים והודעות חיצוניות, ויש לעשות כל מאמץ לעשות זאת, אך לעיתים קרובות המקרה בתפילה יומית הוא שהש"ץ או אחד המשתתפים האחרים הוא גם אחראי על ניהול הטכנולוגיה (קבלת אנשים לזום, השתקה וביטול השתקה, שיתוף מסך, ניטור צ'אט וכו'). ישנם אנשים שדווקא נהנים מהתפקיד של "גבאי זום" אבל יש לקחת בחשבון את השפעתו על חווית התפילה.¹³³ נניח בצד את השאלה החשובה האם כל האינטראקציות הללו עם טכנולוגיה תהיינה מותרות בשבת, אפילו במהלך השבוע, יש להן השפעה על חווית התפילה.

ישנו חשש נוסף לגבי תפילה מול מראה.¹³⁴ הרדב"ז¹³⁵ שפעל במצרים במאה ה-16, היה בין הראשונים לבטא זאת בקונטקסט של עבודת אלילים פוטנציאלית. בעוד שהשולחן ערוך לא מתעכב על חשש זה, המשנה ברורה¹³⁶ עושה זאת, בטענה שנראה כמשתחוה לבבואה שלו. בעוד שאף אחד היום לא יעלה בדעתו שאדם מתפלל בעצם למחשב, או לדמות שעל המסך, עדיין ראוי לציין כי זום ומערכות ועידה אחרות לעיתים קרובות נותנות למשתמש את היכולת להראות או להסתיר את דמותו שלו. ייתכנו מצבים שבהם מוביל התפילה או מישהו המפקח על המערכת צריכים להיות מסוגלים לראות את ההזנה שלהם¹³⁷ והצורך הזה יבטל את החשש הזה, אף על פי כן, באופן כללי, אם אדם משתתף בתפילה הנעזרת בטכנולוגיה, המטרה היא להיות מודע לנוכחותם של אחרים, לא להתמקד במראה שלו עצמו.

ב. פרטיות.

אחד החששות הנוצרים על ידי כל סוג של פולחן הוא החשש לפרטיות. בתשובה שלי על הזרמה בשבת וביום טוב אני מתייחס לחששות לפרטיות שעולים כאשר תפילה המוזרמת באינטרנט הפתוח זמינה לכולם לצפות. בתרחיש שבו אנו סופרים כל יהודי על המסך, החששות הללו מתמתנים. התפילה בסבירות גבוהה היא פרטית לאותה קהילה, עם מסגרת כלשהי של בקרת גישה, והקלטה הרבה פחות סבירה.

מצד שני, הכנסת התפילה לביתו של אדם, במלואה, פירושה גם להביא את ביתו של האדם אל התפילה. המשתתפים בתפילה עשויים בסופו של דבר להיות עדים לפעילויות רקע ולשיחות שלא נועדו להתפרסם. בנוסף, אנשים יכולים לבחור לכבות את המצלמות שלהם ממגוון סיבות. בקהילה שלי היו בעל ואישה שהצטרפו באופן קבוע מחדר בית החולים של האישה בחודשים האחרונים לחייה. השתתפותם הביאה להם נחמה עצומה, אבל היא לא רצתה להיראות על ידי המשתתפים האחרים במצבה המוחלש. רגישות לפרטיות היא דאגה מתמשכת.

¹³⁰ אורח חיים צ:כ"ב-כ"ג.

¹³¹ משנה ברורה צ"ס"ט.

¹³² <https://askwonder.com/research/times-people-interrupted-push-notifications-163c8n1hc>.

¹³³ בתקופת הקורונה היה לנו לא-יהודי כמפקח זום לתפילות השבת, אבל במשך השבוע, מצאתי את עצמי לעיתים לא יכול להימנע מלהיות השמש במהלך מניין זום, וכתוצאה מכך, לעיתים הייתי צריך להתפלל את התפילה האישית שלי במועד אחר.

¹³⁴ ישנם כמה פוסקים האוסרים על גברים להסתכל על מראה בכלל (ר' שולחן ערוך, יורה דעה, קנ"ו:ב) אבל אנו הולכים בעקבות רמ"א שם המתיר.

¹³⁵ שו"ת הרדב"ז ד:ק"ז.

¹³⁶ משנה ברורה צ:ע"א.

¹³⁷ לדוגמה, אם זה מה שמאפשר להם לראות את המניין כולו.

ג. כיוון ותנוחת התפילה?

באופן אידאלי, יש להתפלל את תפילת העמידה כשהפנים לירושלים,¹³⁸ וארכיטקטורת בית הכנסת בדרך כלל מכוונת לאפשר זאת. מי שמתפלל מחוץ לבית הכנסת צריך גם הוא לנסות לקיים נוהג זה, אבל יש פעמים שהשימוש בטכנולוגיה לא מאפשר זאת, כי המסך והמצלמה הזמינים עשויים להכתיב אוריינטציה פיזית מסוימת. אם אדם לא יכול לעמוד בכיוון לירושלים, המקורות הקלאסיים¹³⁹ רואים די בכך שיכוון פניו או אפילו ליבו לירושלים. ברור שעדיף לעמוד לתפילת העמידה ולתפילות אחרות, למרות שתפילתו של אדם תקפה גם אם לא עשה זאת,¹⁴⁰ ולכן מומלץ מאוד לארגן מרחב תפילה ביתי כדי לאפשר זאת.

ד. ראייה חלקית ומניינים "היברידיים".

שאלה אחת שעולה במסגרת של "מניין וירטואלי" היא האם כל חברי הקבוצה חייבים לראות את כל החברים האחרים. זו יכולה להיות בעיה במניין "וירטואלי בלבד" אם חלק מהמשתתפים העבירו את תמונת הזום למצב של Speaker ולא למצב של Gallery, או חלקם נמצאים במכשיר עם מסך קטן יותר שיכול להראות רק כמה משתתפים בכל פעם. זה יכול להיות מאתגר במיוחד במסגרת "היברידית" שבה תת-קבוצה של המניין נמצאת יחד פנים אל פנים (בדרך כלל בבית הכנסת או בבית אבל), ואחרים משתתפים ממקומות אחרים, אך לאף אחת מן הקבוצות אין די אנשים כדי להיחשב מניין בפני עצמה.

במניין חי, המבוסס על עקרונות הנוכחות באותו חלל, שליח הציבור עשוי לעמוד כשפניו לירושלים, בסמוך למרכז החדר, ולא צריך לראות אף אחד מהמשתתפים האחרים. עם זאת, במצב שבו המשתתפים אינם יכולים לראות אחד את השני, תפקיד הש"ץ מקבל משמעות מוגברת. אנו יכולים להסיק מסקנה זו מהבנת השולחן ערוך¹⁴¹ את תפקיד הש"ץ בהקשר של מניין פיזי: "אם מקצתן בפנים ומקצתן בחוץ וש"ץ תוך הפתח הוא מצרפן".

הרב משה שטרנבוך¹⁴² שכתב על נושא "מנייני מרפסת", הציע פסק דומה בהקשר זה, המבוסס על שער הציון קצ"ה:ו ומדגיש את הנקודה שזה לא רק הכרחי אלא גם מספיק לש"ץ לראות את שאר המשתתפים אם הם לא יכולים כולם לראות אחד את השני. בהתבסס על מקורות אלה, הגם שזה בהחלט עדיף שכל המשתתפים יוכלו לראות אחד את השני, אם חלק מהחברים יכולים לראות רק חלק מהקבוצה, אז זה מספיק לש"ץ להיות מסוגל לראות מניין מלא.

נקודה טכנית זו, מטילה דרישה נוספת על תפילה "היברידית". בתפילה כזו, הש"ץ עשוי להיות נוכח עם כמה אנשים פנים אל פנים, בעוד שאחרים נראים באמצעות וידאו בלבד, כאשר אף אחת מתת-קבוצות אלה אינה מספיקה כדי להוות מניין בפני עצמה. במקרה כזה, מקורות אלה יאפשרו תיאורטית לש"ץ לשמש כחוליה המקשרת את שתי קבוצות המשנה, למרות שהמשתתפים החיים אינם נראים על המסך למשתתפים מרחוק, והמשתתפים הוירטואליים אינם נראים על המסך למשתתפים החיים.

לפעמים במניין חי, הש"ץ לא יכול לראות את כל הקהילה, אבל זה לא מהווה בעיה כי העיקרון של נוכחות באותו מקום משמש כדי להוות את המניין. עם זאת, אי אפשר לאחוז בחבל משני קצותיו – אי אפשר לקיים מניין המבוסס על ההקלות של מושג הנוכחות הפיזית וההקלות של הנראות ההדדית. לכן, אם אין מניין נוכח עם הש"ץ היא צריכה למעשה לראות לפחות עשרה כדי לצרף אותם, כלומר שליחת הציבור חייבת להיות מסוגלת לראות את המסך, וכן שתהיה לה גם היכולת לראות את המתפללים הנמצאים אתה בחדר.

בפועל, נראה סביר להטיל את ההחמרה הנוספת שבמסגרת ההיברידית, לא פחות מאשר במסגרת וירטואלית מלאה, סך כולל של עשרה משתתפים יוכלו למעשה לראות אחד את השני ולא רק לסמוך על הש"ץ שיצרפם. משמעות הדבר היא להגדיר מצלמות ומסכים כראוי על מנת לאפשר זאת. לעומת זאת, במקרה שבו מניין כבר קיים

¹³⁸ תלמוד בבלי, ברכות ל ע"א, שולחן ערוך, או"ח צ"ד:א.

¹³⁹ תלמוד בבלי, ברכות ל ע"א, שולחן ערוך, או"ח צ"ד:ג-ה.

¹⁴⁰ ר' שולחן ערוך, או"ח צ"ד:ט, אבל גם משנה ברורה צ"ד:כ"ז.

¹⁴¹ שולחן ערוך, או"ח נ"ה:ט"ו.

¹⁴² שם

פנים אל פנים לתפילה גדולה יותר, ייתכנו נסיבות שבהן יהיה זה חיסרון להעמיד מסכים ומצלמות מול המתפללים שנמצאים ביחד בבית הכנסת, מחשש לפרטיות או לרוח השבת/יום טוב.

ה. שבעה.

תחום אחד שבו למניין ולנוכחות הווירטואליים במהלך מגפת הקורונה הייתה השפעה ייחודית הוא השבעה. בתיאוריה, שבעה נועדה להיות הזדמנות לקהילה לחבק באמת את האבלים. באופן אידיאלי, האבלים ניזונים מארוחות שהובאו על ידי חברים ושכנים, והקהילה מתכנסת כדי להציע נחמה, לחלוק סיפורים ולהצטרף לתפילה. למרבה הצער, המציאות לעיתים לא עומדת באתגר. בית השבעה עלול להיות מוצף באנשים המחפשים ארוחה חינם, ולשיחות צדדיות אודות נושאים אחרים יש פוטנציאל לגבור על קולותיהם של המנחמים שזוכרים את המנוח. בנסיבות אלה, השבעה יכולה להיות נטל. אני מאמין שלפעמים הרצון שחלק מהאבלים מבטאים לקצר את השבעה אינו משקף זלזול ביקרים, או במסורת היהודית, אלא סלידה מהשבעה כפי שהיא נחוית בקהילתם.

לעומת זאת, ישנם זמנים שבהם לאבלים אין שורשים חזקים בקהילתם, ויש מאבק לכנס מניין בבית האבל. כתוצאה מכך, המניין היחידי האפשרי בבית האבלים הוא מניין של מכרים או אפילו זרים בעלי כוונות טובות. באופן אידיאלי, חוויה זו תייצג את המיטב של מה קהילה יכולה להיות, לצאת מגדרנו לתמוך בחבר שותף לקהילתנו בכאב, וליצור יחסים חדשים של אכפתיות ותמיכה. עבור אחרים זה יכול להרגיש לא נוח.

במהלך תקופת הקורונה, קהילות רבות ספגו הרבה יותר אבדות מאשר בכל שנה אחרת, ומשפחות אבלות חשו כאב אובדן שהחמיר עוד יותר בגלל בידוד. בעיצומו של הקשר המתגר הזה, היו לי מספר חוויות עוצמתיות חיוביות של שבעה בזום. כאשר היו אנשים רבים שביקשו להשתתף, המדיום הווירטואלי תרם למיקוד השיחה באופן ישיר יותר על האבלים, ואלה שרצו לדבר על המנוח, ולהסרת חלק מהפיתויים וההשפעות החיצוניות. אנשים שחיו בקהילות אחרות, ואף ברחבי העולם, הצליחו להצטרף לחוויה, שהביאה נחמה מיוחדת כשלא היו רבים בקהילה המקומית שלנו שהיו בעמדה לנחם את האבלים. קהילות אחדות אפילו יצרו לוחות זמנים כך שהאבלים "לוו" לאורך היום. כמובן, אותם מאמצים ניתן ליישם גם על שבעה פנים אל פנים.

משפחות וקהילות רבות, בצדק, ייפרדו מחוויית השבעה בזום מבלי להביט לאחור. אחרים יראו אותה ככלי שימושי למצבים מסוימים, במיוחד כדי להאריך את השמירה הציבורית של שבעה כשהמשפחה אינה ששה לפתוח את ביתה למשך שבוע שלם, או לכלול בני משפחה וחברים של הנפטר, או האבלים שחיים במרחק או בעלי ניידות מוגבלת.

ו. אזורי זמן.

אחת השאלות שעלתה שוב ושוב היא האם אדם יכול לצאת ידי חובתו להתפלל, או לאפשר לאחרים לעשות זאת על ידי סיוע בהקמת מניין, באמצעות השתתפות בתפילה שמתקיימת באזור זמן אחר (השתתפות במניין המתפלל תפילת מנחה כשבמקום שבו נמצא האדם כבר ירדה החשיכה והזמן הוא לתפילת מעריב, או להיפך). הרב רייזנר מתחיל לדון בשאלה זו בהקשר של קדיש אבלים, אבל שאלה זו ראויה לתשומת לב בתשובה נפרדת.

ז. ש"ץ מרוחק.

אם אדם עורך תפילה על בסיס תשובה זו, אזי על פי הגדרה, שליח הציבור לא צריך להיות באותו מקום כמו שאר המניין. עם זאת, זה הוגן לשאול האם כאשר מניין מלא (או רובו של מניין) מתקיים במקום אחד, ההיגיון של תשובה זו יתיר לשליח הציבור או לבעל הקורא להיות במקום אחר, ושאלה זו צריכה גם היא להידון באופן נפרד.

X חלופות.

רק בגלל שדבר כלשהו יכול להיות מוצדק זה לא אומר שהוא צריך להתקיים. המשך הנוהג של מניין באמצעות זום וטכנולוגיות דומות יוביל ללא ספק לשיבושים ושינויים בחיי הקהילה היהודית בדרכים שאנו יכולים רק להתחיל לדמיין. האם אין חלופות?

א. להתאמץ יותר.

האתגר של איסוף מניין ביישובים קטנים איננו חדש. השולחן ערוך¹⁴³ מציין מצב חיים אמתי של עיר שאין בה אלא עשרה או אחד עשר הראויים להשלים מניין ואחד או שניים מהם רוצים לעזוב, אם רצו לצאת לימים הנוראים, הקהילה יכולה לחייב אותם להישאר או לשכור מחליף.

כיום, קהילה עשויה ליטול על עצמה מאמצים מרוכזים ומאורגנים להבטיח מניין הממוקם פיזית במקום אחד על ידי הקצאת לוח תורנות מחייב לחבריה על בסיס רוטציה. בדרך זו, הרוח של ה"מעמדות" ממשיכה! אחרים יוצרים משמרות בתוך הקהילה שלוקחות אחריות על לילה מסוים או משלבים מניין עם פעילויות אחרות (בית ספר דתי, שעורים ופגישות) כדי להקל על הבטחת מניין.

עם זאת, אותו סימן בשולחן ערוך, אורח חיים נ"ה:כ"א-כ"ב, מסכם שבמקרים רבים אין דרישה מקבילה לזמנים אחרים חוץ מהימים הנוראים. ההנחה הייתה שהקהילה תמשיך לקיים תפילה קהילתית, אך ללא הרווח של המניין.

עבור קהילות רבות כיום, נושא ההסתמכות על נוכחות וירטואלית לקיום מניין רלוונטי רק במהלך השבוע, וההנחה היא שבהעדר נסיבות חריגות תפילות השבת ימשכו לפחות עשרה משתתפים פנים אל פנים. עם זאת, זה לא נכון בכל העולם. ישנן בהחלט כמה קהילות קטנות בהן יהיה זה אתגר למשוך מניין אפילו לתפילות שבת.

ב. תפילת יחיד.

תפילת יחיד היא תמיד אופציה. לדעת פוסקים רבים (אם כי לא כולם) הגם שיש חובות והזדמנויות שחלות על קהילה כשמניין מתקיים, אין חובה אישית להתפלל עם מניין. לדוגמה, השולחן ערוך אומר כך¹⁴⁴:

"ישתדל אדם להתפלל בב"ה עם הציבור, ואם הוא אנוס שאינו יכול לבוא לב"ה, יכוין להתפלל בשעה שהציבור מתפללים. והוא הדין בני אדם הדורים ביישובים ואין להם מנין, מ"מ יתפללו שחרית וערבית בזמן שהציבור מתפללים".

המהרי"ל ב"מנהגים" שלו¹⁴⁵ אומר גם הוא:

"להתפלל בעשרה אינה כ"כ מצוה דיכול לכוון תפלתו בביתו, דלא אשכחן אשר הצריכו חכמים להתפלל בי". היו אנשים רבים שבמהלך המגפה קיימו עצמם בתפילת יחיד משמעותית, אם כי משמעות הדבר הייתה לעבור חודשים בלי השתתפות בקריאת התורה בציבור, ולשמוע קדיש או קדושה. המסורת שלנו לוקחת בחשבון את המציאות שיהודי שומר מצוות עשוי לבחור לחיות בקהילה שבה תפילה קבועה עם מניין איננה בנמצא. ואכן, רבנים רבים המשרתים קהילות קטנות יותר עושים זאת מתוך הבנה שייתכן שתהיה להם הזדמנות להתפלל במניין רק פעמיים בשבוע.

ג. תפילה קבוצתית ללא מניין.

חשוב לציין כי יכול להיות גם ערך בהתכנסות לתפילה בקבוצות קטנות, גם אם, מכל סיבה שהיא, אלה שנאספו אינם מהווים מניין. בעוד שיש להשמיט את הקטעים הדורשים מניין, ישנן דרכים למקסם את התחושה של תפילה משותפת גם בהיעדרם, ויכולה בהחלט להיות תחושה של תמיכה קהילתית ואחוזה, נוכחות ומטרה משותפות. תנועתנו הציעה חלופות משמעותיות לקדיש אבליים שעוצב במיוחד לסוג זה של מפגשים¹⁴⁶, ובעוד שקריאת התורה המסורתית לא תתאפשר, ניתן עדיין לקרא את הפרשה מתוך חומש, ותפילות אחרות בעלות משמעות רגשית, כולל מי שברך לחולים, ואל מלא רחמים יכולות עדיין להיאמר.

¹⁴³ שולחן ערוך, אורח חיים, נ"ה:כ"א-כ"ב.

¹⁴⁴ שולחן ערוך, אורח חיים צ"י.

¹⁴⁵ ספר מהרי"ל הלכות ערובי חצרות.

¹⁴⁶ <https://www.rabbinicalassembly.org/story/prayer-when-there-no-minyan-saykaddish>, and see also Rabbi

Pamela Barmash, "How to Recite Mourner's Kaddish while Physically Distancing during a Pandemic," Y.D. 376.4.2020

ד. הכללה רדיקלית.

ישנן דרכים רבות מלבד השתתפות וירטואלית בתפילות לכלול את אלה שאינם יכולים להגיע לבית הכנסת בשל בעיות בריאות. חברי הקהילה יכולים לבוא לבקר, ואכן ניתן לכנס מניין בביתם, אם מצבם מאפשר זאת. יצירת הזדמנויות לתפילה קהילתית לאלה שאינם יכולים להגיע לבית הכנסת, בין אם בבתי אבות או במסגרות אחרות היא מאמץ ראוי.¹⁴⁷ כמה מניינים ותיקים החלו בכינוס קבוצה שביקשה להביא תפילה לאדם מסוים. עם זאת, זה לעיתים רחוקות אפשרי מבחינה לוגיסטית בקנה מידה גדול, והתלמוד¹⁴⁸ מציין שאפילו רב נחמן התפלל לבד במקום לכנס מניין בביתו.

ה. שילוב קהילות.

הרב רוברט שיינברג הצביע על פתרון מצוין לקהילות קטנות יותר, המסתדר היטב בתוך התקדימים שכבר אושרו בתשובת הרב רייזנר. הן יכולות להתחבר לקהילה גדולה יותר (הפועלת באותו אזור זמן) שיש לה מניין קבוע יותר. ישנן בהחלט דרכים לקהילות ה"בת" לשמר את גאוות הקהילה שלהן למרות הסתמכותן על קהילה אחרת. אפשר גם לדמיין תרחיש שבו כמה קהילות קטנות יותר תומכות זו בזו על ידי יצירת סבב של אירוח המניין פנים אל פנים כשהאחרות מרוחקות. אני חושש כי הקמת קהילה מקוונת שבה אין לחברים לפחות את האפשרות להצטרף פנים אל פנים, תחליש את הקהילה במקום שתחזק אותה.

כל אחת מהחלופות הללו יכולה לשרת תפקיד חשוב ביותר, אבל הן לא תספקנה כל קהילה. חלקן יותר מידי מפוזרות מבחינה גיאוגרפית, או קטנות מידי, כדי לקיים מניין יומי, לא משנה איזה גיבורים מועסקים. במקרים אחרים, הרעיון של תפילה אישית או קבוצתית קטנה, ללא קדיש אבליים לא ישביע את רצונם של אלה המבקשים להתפלל תפילה "מלאה". המשיכה של קדיש אבליים אין להמעט בערכה. היכולת לאחד קהילות מרובות היא חזקה במיוחד, אך לא תמיד מעשית.

XI מגבלות.

א. קדיש אבליים בלבד.

תחום אחד של ויכוח הוא האם להתיר מניין וירטואלי לכל "דברים שבקדושה". באופן מפתיע, ישנו תקדים להחשיב קבוצה כמהווה מניין למטרה אחת, אך לא לאחרת.¹⁴⁹ מספר פוסקים (כולל כמה מעמיתיי בוועדה כשהוצעה הוראת השעה המקורית) לא היו מוכנים לקחת את הקפיצה למניין וירטואלי מלא, אבל היו מוכנים לעשות זאת במיוחד לצורך קדיש אבליים. דיווח תקשורתי אחד¹⁵⁰ ייחס השקפה דומה לרבנים אליעזר מלמד ובנימין לאו. ישנן מספר סיבות להקל במיוחד לצורך קדיש אבליים, גם אם לא מקבלים את הרעיון של מניין וירטואלי לרוב המטרות האחרות:

המקור הקלאסי במשנה מגילה ד:ד לא מזכיר קדיש כאחד הפריטים הדורשים מניין. למרות שחובר כדוקסולוגיה (מזמור תהילה לאלוהים) המניחה אמירה קהילתית ותגובה, הוא נוסף לרשימה במסכת הקטנה הותר תלמודית - מסכת סופרים.¹⁵¹ כל המקורות המאוחרים מסכימים שנדרש מניין לאמירת קדיש אבליים. למעשה, הסימן בטור ובשולחן ערוך הודן במניין, מוצג בהקשר של קדיש במקום כל אחת מהתפילות האחרות הדורשות מניין! לכן, בעוד שלא יכולנו לתמוך באמירת קדיש אבליים בהעדר מניין של עשרה בוגרים יהודים, אנו יכולים להודות (כמו החשוקי חמד) שאפילו אם הם מצטרפים יחד בצורה תת-סטנדרטית זה עשוי להספיק.

¹⁴⁷ משך שנים רבות, הקהילה שלי קיימה את מניין הערב היומי במוסד סיעודי יהודי, ולא בבניין בית הכנסת, כשאחת המטרות הייתה הכללת הקשישים.

¹⁴⁸ תלמוד בבלי, ברכות ז ע"ב.

¹⁴⁹ לדוגמה, ר' רמ"א על שולחן ערוך תר"צ:ז"ח ששוקל את האפשרות לספור נשים למניין לצורך קריאת מגילה בפורים, למרות שלא היה מתיר זאת בהקשרים אחרים, והפרשנות על סנהדרין ע"ד ע"א-ע"ב, כולל ר' יעקב עמנון מגדל עוז (אבן בוחן א' סט) ועיניי למשפט, שמציע כי נשים נכללות במניין לצורך יצירת מסגרת "ציבורית" למטרת קידוש השם, למרות שכפי שניתן להניח, לא למטרת תפילה בציבור. להלן אביא את משנה ברורה נ"ה:כ"ד שמתיר לצרף קטן כעשירי, אך אבוי, במיוחד לא לאמירת קדיש אבליים.

¹⁵⁰ הרב אליעזר מלמד: מותר להגיד קדיש במפגש וירטואלי/1/956904/g.kipa.co.il/ March 18, 2020.

¹⁵¹ סופרים י:ז.

אנו עוסקים באפן שגרתני בהקלות אחרות ביחס לקדיש אבלים. לדוגמה, אנו מאפשרים לכל האבלים לומר יחד את הקדיש אבלים, למרות שזו הפרה של העיקרון "תרי קלי לא משתמע" ¹⁵² שחל על כל שאר דברים שבקדושה.

אין בעיה של ברכה לבטלה אם קדיש אבלים נאמר ללא מניין. התרחיש הגרוע ביותר לאמירת קדיש ללא מניין ראוי הוא שאין לו את השפעה הרוחנית המיועדת.

למרבה האירוניה, המנהג של קדיש אבלים עשוי להיות בן פחות מאלף שנה, ¹⁵³ אבל כבש את דמיונם ותשומת ליבם של רבים בקהילותינו הרבה מעבר למעמדו בליטורגיה. יש בהחלט מספר משמעותי של אנשים שמחויבותם לתפילה יומית מתחילה בחוויה של קדיש אבלים. בפועל, לעיתים קרובות יש רעב מסוים למניין במיוחד למטרת קדיש אבלים. זה מצער שעבור חלק, הקדיש הפך ל"זנב שמכשכש בכלב" להשתתפות במניין היומי, ושווה לעשות מאמצים חינוכיים כדי להפוך מגמה זו, אבל בינתיים, מניינים יומיים רבים סומכים על המשיכה של קדיש אבלים. בעוד שכמתפלל קבוע, הייתי מעדיף להיות מסוגל לומר ברכו וקדושה, ואהיה מאוכזב אם הזמן שהשקעתי בהכנת קריאת התורה לא ינוצל, אני מודאג יותר עבור אלה שבאו במיוחד לומר קדיש אבלים שמצוקתם יכולה להיות גדולה הרבה יותר. בכמה בתי כנסת החיפוש אחרי התשיעי או העשירי למניין יגיע לשיאו במיוחד סביב עלינו, מבלי לדאוג לחלקים האחרים של תפילה שהוחמצו. דאגה זו דוחקת במיוחד במסגרת של שבעה, שבה האבלים אולי לא מכירים את התפילה היומית, אבל ישנה משיכה חזקה לקדיש האבלים.

שמירה על היכולת לומר קדיש, אבל לא תפילות אחרות או קריאת התורה יכולה ליצור מספיק "דבק" כדי להחזיק קבוצה יחד ולהימנע מצער ומבוכה, ועדיין לספק תמריץ לחתור למניין פנים אל פנים כדי ליצור קהילה מלאה יותר.

לעומת זאת, ישנו אתגר בהליכה "דרך חלקית" בשאלה זו, והוא שלעיתים חומרא היא גם קולא. בעוד שאין חובה מפורשת ליחיד לחפש מניין, משעה שמניין נאסף, חלות חובות מסוימות על אותה קבוצה. לקבוצה אין את האופציה לדלג על דברים שבקדושה והם חייבים לנסות לקרא בתורה, אם ספר תורה ובעל קורא בנמצא. אמנם הבעתי את הדיון הזה במונחים של קולא, אך אם מקבלים את הרעיון שמניין יכול להתקיים באופן וירטואלי, אזי אי אפשר "לברור ולבחור" מתי זה עשוי לחול, וחייבים להתייחס לקבוצה וירטואלית כמניין, בין אם הדבר נוח ובין אם לאו.

ב. קריאת התורה.

ישנם נושאים ספציפיים בכל הנוגע לקריאת התורה. כפי שצינתי לעיל, בעל הקורא חייב להיות עם ספר תורה. השאלה אם משתתף מרחוק יכול לקבל עלייה ממקום מרוחק מספר התורה היא שאלה שנשאלת על ידי רבים. במהלך המגפה ה-CJLS הציעה הדרכה זמנית בנושא, ¹⁵⁴ שדרשה שהקורא והעולה (או העולה העיקרי אם מקבלים את הנחת היסוד של עליות משותפות ¹⁵⁵) יהיו נוכחים בסמוך לספר התורה גם כן. לא ניתן להניח שעצה זו תיושם בעידן שלאחר המגפה, והיא עשויה לדרוש עיון מחודש נוסף. הרב דוד פיין, במאמרו המתנגד למאמר זה ¹⁵⁶ מציע סיכום של הניתוח המעמיק שלו לנושא זה, שמקורו בתשובה שלא פורסמה שאותה חיבר בתקופת המגפה, והוא טוען בתוקף שהעולה חייב להיות נוכח באופן אישי כיון שהוא צריך לאחוז בספר התורה. אחרים הציעו בהתבסס על תשובתו של הרב דוד נווינס בעניין עליה לתורה של אדם עיוור ¹⁵⁷ שהעולה לא צריך לראות את ספר התורה, כי זה

¹⁵² תלמוד בבלי, ראש השנה כ"ז ע"א.

¹⁵³ הרעיון שילד צריך להתפלל עבור הוריו נמצא במסכת הבתר-תלמודית כלה רבתי ב:ט אבל לא מקושר שם לקדיש. היו שהציעו שמסכת בתר-תלמודית אחרת, מסכת סופרים פרק י"ט, מרמזת לרעיון של קדיש אבלים, אבל זה לא חד משמעי. הרעיון של קדיש במיוחד כתפילת אבלים מופיע לראשונה בספר הרוקה של רבי אלעזר מגרמייזא ובאור זרוע מהמאה ה-13 שבת ב:ג, כמנהג אזורי. הרמב"ם, שכותב במאה ה-12 במצרים, לא מזכיר את הרעיון של קדיש במפורש כתפילת אבלים בשום מקום במשנה תורה שלו, אבל בתוך כמה מאות שנים זה נעשה מנהג קרוב ללב בין רוב הקהילות היהודיות.

¹⁵⁴ <https://www.rabbinicalassembly.org/story/torah-reading-during-covid-19>

¹⁵⁵ לדעות מנוגדות בנושא ר' "Aliyot for Couples" Kassel Abelson, OH 136.1992, Avram Israel Reisner, "Joint Aliyot" OH 136.1993.

¹⁵⁶ <https://www.rabbinicalassembly.org/sites/default/files/2021-07/fine%20-%20minyan%20in%20person.pdf>

¹⁵⁷ Daniel S. Nevins, "The Participation of Jews Who are Blind in the Torah Service" OH 139:2.2003

עשוי להיות מקובל.¹⁵⁸ לצורך תשובה זו, אני אסכם שהקורא חייב להיות באותו מקום שבו ספר התורה, ואת שאלת העולה מרחוק אדחה לניתוח נוסף.

במהלך המגפה, כמה קהילות פתרו את הבעיה באופן חלקי על ידי הפצת ספרי תורה לבעלי הקריאה במקומות מרוחקים. אמנם קיים חשש פוטנציאלי לגבי החלפת ספרי תורה במהלך הקריאה,¹⁵⁹ אך בהקשר של זום ברור לכל מדוע נעשה שימוש בספרים שונים. יש גם חששות פוטנציאליים לגבי העברת ספר תורה לקריאה אחת בלבד, אך הרב דוד גולינקין התייחס לחששות אלה.¹⁶⁰

בעולם שלאחר המגפה, אני מניח שספר התורה ורוב המניין יהיו במקום מרכזי אחד. ואכן, בפועל, ברור שעדיף של רק הבעל קורא אלא גם הגבאים יהיו נוכחים במקום שבו נקראת התורה, כיון שהגבאים ממלאים לא רק תפקיד מעשי של "בקרת איכות" המסייעת ומתקנת את הקורא, אלא למעשה ממלאים תפקיד פולחני כפי שמציין השולחן ערוך:¹⁶¹

"אם ש"צ רוצה לברך לעצמו ולקרות צריך שיעמוד אחר אצלו שכשם שנתנה תורה ע"י סרסור כך אנו צריכים לנהוג בה ע"י סרסור".

בזמנים שאינם מגפה, גם אם אין מניין מלא שנאסף פנים אל פנים, אם מתקיימת קריאת התורה, עדיף שיהיו לפחות 6 או 7 מהמניין נוכחים במקום בו נמצא ספר התורה, כך שישנם מספיק נוכחים באופן אישי לקרא, לשמש כגבאים, לקבל עליות ולבצע הגבהה וגלילה. מספר זה הוא לא רק שיקול מעשי, אבל גם לוקח בחשבון את המסורת כי ביום תענית צריכים להיות לפחות 6 או 7 נוכחים אשר צמים כדי לקרא את הקריאה לתענית ציבור.¹⁶²

אם לא ניתן לקרא מתוך ספר תורה, אז, כפי שצינתי לעיל, חלופה לסדר המלא של קריאה בתורה תהיה עדיין מתאימה. התורה יכולה להיקרא מתוך חומש, ללא הברכות הרגילות, אך ניתן ללוותה בשירים, חגיגות של ציוני דרך של מעגל החיים, תפילות לרפואת החולים ותפילות אל מלא רחמים לזיכרון הנפטרים, שהיו יכולים להיות באופן רגיל חלק מסדר קריאת התורה.

ג. מתשע לעשר.

ישנו תקדים לשמור את הרעיון של נוכחות וירטואלית רק למקרים בהם יש תשעה נוכחים וצריך לצרף עשירי. סוג זה של תרחישים יוצר לחץ קהילתי חזק. התלמוד¹⁶³ מביא את סיפורו של רבי אליעזר ששחרר את עבדו כדי להשלים מניין, ומסכם שבנוסף, עבד אחר נספר כעשירי. כפי שמציין הרב פיין, התלמוד¹⁶⁴ בוחן ודוחה את הרעיון שארון הקודש יכול להיספר כעשירי. מעניין לציין שהרב אזולאי שאותו ציטטתי לעיל אודות אלה השוהים בהסגר בלזרטו, מסביר כי בטקסט זה המילה ארון אינה מתייחסת לארון הקודש כפשוטו אלא זה ראשי תיבות של "אחד רואה ואינו נראה".¹⁶⁵ המשמעות היא שמדובר באלוהים, הרואה ואינו נראה האולטימטיבי, אבל זה יכול באופן היפותטי להיות גם בן אדם שרואה אבל אינו נראה. דעה אחרת, שנמצאת במקורות מאוחרים יותר¹⁶⁶, מתירה לספור קטן רק כעשירי, למרות שרבים עדיין דוחים דעה זו, או מקבלים אותה עבור חלקים מהתפילה ולא לאחרים.¹⁶⁷ ערוך השולחן

¹⁵⁸ ור' גם את חילופי הדברים בין הרב אהרון מאיר מייזלס והרב משה שטרנבוך שנשמרה ב: <https://rabbidunner.com/a-sensational-ruling-from-rav-moshe-sterbuch-shlita/> ופסיקתו המאוחרת של שטרנבוך בליקוט מכתבים ומאמרים בעניין מגיפת הקורונה ניסן תש"פ.

¹⁵⁹ שולחן ערוך, אורח חיים קמ"ד:ד.

¹⁶⁰ Rabbi David Golinkin <https://responsafortoday.com/en/moving-a-sefer-torah-for-a-one-time-reading/>

¹⁶¹ שולחן ערוך, אורח חיים קמ"א:ד.

¹⁶² ר' משנה ברורה תקס"ו:י"ד. לא נתתי לנושא זה את מלוא מה שהוא הראוי לו.

¹⁶³ תלמוד בבלי, ברכות מ"ז ע"ב. כקוראים מודרניים הסולדים מרעיון העבדות, אנו חייבים להעריך את הדרכים בהן הטקסט הזה מאתגר, ככל משמעויותיו. שתי המשמעויות שהטקסט מכון להן הן שרבי אליעזר היה מוכן לסבול חסרון כיס לצורך השלמת מניין, ושעבד אחד יכול להצטרף למניין אך לא שניים.

¹⁶⁴ שם.

¹⁶⁵ מרפסין איגרא כ"ב:ג מובא בדף על הדף ברכות מ"ז ע"ב.

¹⁶⁶ תוספות, ברכות מ"ח ע"א, ד"ה ולית, ושולחן ערוך נ"ה:ד.

¹⁶⁷ ר' משנה ברורה נ"ה:כ"ג-כ"ד.

או"ח נ"ה:כ שאותו ציטטתי לעיל, מתיר לספור מישהו מחוץ לבית הכנסת רק אם הוא העשירי, ואכן ישנם מקורות רבים שמקלים יותר לגבי העשירי.

XII השלכות על קהילות.

ברור שלפחות במהלך השבוע, משתתפים וירטואליים שיכולים לראות ולהישמע, משתתפים בדרך נעלה יותר מאלה שהם צופים פסיביים המסתכלים דרך הזרמה, ואינם מסוגלים לקיים אינטראקציה עם המניין עצמו. עבור אלה שבאמת אינם מסוגלים להשתתף באופן אישי, בשל סיבות רפואיות ומגבלות פיזיות או מרחק, השתתפות וירטואלית יכולה להיות חבל הצלה עצום. עבור חלק, מגבלות אלה נובעות ממחלה אקוטית אך חולפת. לאחרים, מחסומים אלה עלולים להיות לכל החיים. מתן אפשרות גם לקישור טלפוני יוצר דרגת קשר נמוכה יותר, (ולא יספיק כדי לקיים מניין) אבל מסיר מחסום עבור אלה שאולי אין להם גישה קלה או מיומנות עם מכשיר אינטרנט מהיר.

יש גם כאלה שגרים רחוק מכל קהילה המציעה מניין יומי, או מתמודדים עם אתגרי תחבורה, כך שנסיעה פעמיים או אפילו פעם ביום תהיה בלתי אפשרית. בנוסף, ישנם מי שעבודתם או אחריותם לגידול ילדים מקשים על נוכחות בבית הכנסת בזמנים קבועים. במהלך חודשי החורף, תפילות מנחה מציגה אתגר מיוחד, שכן היא צריכה להיאמר לפני השקיעה, ובעוד שנסיעה אל ומבית הכנסת במהלך יום עבודה היא תרחיש לא סביר, שמירת 15 דקות להשתתפות בתפילה מרחוק עשויה להיות מעשית הרבה יותר.

אלפי יהודים פיתחו קשר חדש עם תפילה יהודית בתקופת הקורונה. חלקם יעשו את המעבר לתפילה פנים אל פנים, אחרים לא יוכלו לעשות זאת בשל מגוון סיבות. אלה שבאו להסתמך על נוכחות וירטואלית בתפילות, במיוחד אלה המתמודדים עם מגבלות של ניידות המונעות מהם להגיע לבית הכנסת באופן אישי, השמיעו את קולם, וביקשו שחבל ההצלה החדש הזה לא יילקח מהם.¹⁶⁸ אנשים שמוצאים בהשתתפות וירטואלית דרך משמעותית ונגישה להשתתף בחיי התפילה של קהילותיהם, עשויים בהחלט לחפש קהילות אחרות כדי לענות על הצרכים שלהם אם הדרך הווירטואלית לעשות זאת תילקח בחזרה על ידי הקהילה המועדפת עליהם. תפילה וירטואלית מאפשרת גם לאנשים לשמור על קשרים עם קהילות הבית שלהם גם לאחר שעברו למקום אחר בין אם לצמיתות ובין אם באופן זמני.

במאמר שלי על סטרימינג בשבת וביום טוב אני מזכיר את התופעה של פלוטון (דבוקה - קבוצת רוכבי אופניים וירטואלית). אפילו לפני המגפה, האופניים הנייחים המחוברים לטכנולוגיה של פלוטון וטכנולוגיות קרובות יצרו התלהבות כמעט כמו של כת בקרב אוהדיהם. הם משלמים מידי חודש תמורת הזכות להשתתף ברכיבות בשידור חי או מוקלטות ומרגישים קשורים מאוד למדריכים שמעולם לא נפגשו איתם באופן אישי, ואחד לשני. הם קובעים זמנים לרכוב יחד ולעודד זה את זה מבתייהם. רבים מאלה שהם הנלהבים ביותר, הם אנשים שלא הקצו בעבר זמן לפעילות גופנית אישית, שלא לדבר על הליכה לשעורי ספינינג. למודלים של קהילה וירטואלית בעולם הגדול יש הרבה מה ללמד אותנו כיצד לחזק קהילתיות במוסדות שלנו.

יש יותר יהודים מאי פעם שחוקרים כיצד לבנות קהילות לתפילה, לימוד, ועוד שקיימות רק בהקשר וירטואלי. בעוד שחלק ממאמצים אלה החלו עוד לפני הקורונה, המגפה הרחיבה את הפרמטרים הללו באופן משמעותי גם לתוך ארגונים שהם יותר מיינסטרים. כך למשל, ליגת הנשים ליהדות קונסרבטיבית יצרה התכנסות יומית מקוונת ללימוד תהילים ולאמירת קדיש. מאמץ זה נבנה כדי להוות מניין לקדיש אבלים, אבל בכוונה לא שכפל את אחת משלוש התפילות היומיות כדי לא להתחרות בקהילות מקומיות. תשובה זו עשויה להיראות כפתיחת דלת לעוד ניסיונות כאלה ליצור קהילות וירטואליות גרידא. אני חושב שרק הזמן יגיד אם מאמצים אלה ייצרו קהילות שיולידו קשרים מתמשכים שווי מעמד למה שניתן ליצור באופן אישי, או האם הן יתפוגגו או בסופו של דבר יביאו להתכנסויות פנים אל פנים.

התקווה והחוויה שלי הן שבפרקטיקה מיטבית, להתכנסויות וירטואליות ולהתכנסויות פנים אל פנים יש פוטנציאל לחזק אחד את השני, אבל רק בגלל שמהו יכול להיות מוצדק, לא אומר שזה מה שצריך להיות.

¹⁶⁸ https://www.washingtonpost.com/health/chronic-illness-pandemic-isolation-mecfs/2021/05/07/315f3fec-ad21-11eb-ab4c-986555a1c511_story.html

אם קהילה מציעה השתתפות וירטואלית בפולחן, אנשים עשויים לתהות, ובצדק, "מדוע להיסחב לבית הכנסת?" בעוד שחלק עשויים להעריך את התחושה הייחודית של נוכחות פיזית בקהילה, אחרים יעדיפו את הנוחות של להיות מקוון. רבים מהדיונים ב-18 החודשים האחרונים (ובתקדימים קודמים) התמקדו בשאלה איך להתמודד עם מצב שבו עשרה יהודים לא יכולים להתאסף פנים אל פנים. מה אם הם יכולים, אבל פשוט בוחרים שלא? האם השתתפות וירטואלית תהרוג את המניין היומי? התלמוד¹⁶⁹ מדבר על החשיבות שיש לקהילה עשרה "בטלנים" שאינם צריכים לדאוג לפרנסתם. רש"י¹⁷⁰ מפרש מושג זה "שהן בטלן ממלאכתם וניזונים משל ציבור כדי להיות מצוין בתפילה בבית הכנסת". ישנן קהילות מודרניות המתברכות בכך שיש להן "בטלנים" כאלה בעוד שאחרות מקוות לזמינותם שלאלה הנלחמים בתנועה. אני מאמין שיש קהילות עבורן היכולת לקיים מניין וירטואלי תהיה חיזוק משמעותי של הקהילה ושל התפילה היומית.

למרות חוזקם של הטעונונים שהעליתי, אני מרגיש מחויב לציין שגם אם השתתפות וירטואלית היא תחליף להשתתפות פיזית, וגם אם היא מוצדקת בנסיבות מסוימות, בסופו של דבר, היא עדיין רק תחליף. מוקדם יותר בתשובה זו ציטטתי את השולחן ערוך, אורח חיים צ"ט: "ישתדל אדם להתפלל בבית הכנסת עם הציבור", כתזכורת לכך שתפילה קהילתית אינה רק דרישה במובן הצר של המילה, ואדם יכול לצאת ידי חובתו להתפלל מבלי להציב רגל בבניין. מצד שני, שני סימנים אחר כך קארו¹⁷¹ מסכם השקפה מנוגדת המבוטאת בתלמוד¹⁷² על ידי ריש לקיש הממוסגרת לא במונחים של חובה חוקית צרה אלא במונחים של, מחוסר מילה טובה יותר, אשמה: "מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס בו להתפלל נקרא שכן רע וגורם גלות לו ולבניו". השולחן ערוך¹⁷³ מצטט גם מקור תלמודי¹⁷⁴ נוסף שישנו שכר מיוחד לפסיעותיו של אדם ההולך לבית הכנסת.

יש דיון ער המתחיל אצל הראשונים בשאלה כמה רחוק צריך לנסוע כדי להתפלל במניין. רש"י¹⁷⁵ בדעה הנתמכת על ידי התוספות¹⁷⁶ ונפסקה על ידי השולחן ערוך¹⁷⁷ אומר שאדם לא צריך לנסוע בחיפוש אחר מניין יותר מארבעה מילין רחוק מהדרך שבה ממילא הולך, ומיל אחד אם זה מחוץ לדרכו אחרת. ההגדרות המדויקות של מיל עשויות להשתנות אבל אנו יכולים להעריך שזה בערך קילומטר. המשנה ברורה¹⁷⁸ מסכם כי המידה של מיל אחד חלה גם על מי שנמצא בביתו והוא מנצל את ההזדמנות כדי להוכיח אותם אנשים שהם בעיר ומתעצלים לילך לבית הכנסת להתפלל מנחה ומעריב. עם זאת, אנשים רבים המשתתפים במניין היומי בקהילותינו, גרים רחוק יותר ממרחק זה! נכון שמיל הוא גם מידת זמן (18 הדקות שלוקח ללכת 2000 צעדים), וכך, על בסיס זה, יש פוסקים שמציעים שצריך לנסוע 18 דקות. עם הזמינות של אמצעי תחבורה מודרניים, זה יכול להיות מרחק הרבה יותר גדול, או תלוי בתנועה, באופן מפתיע לא הרבה יותר. כיצד הזמינות המוכנה של חווית תפילה קהילתית, מבלי לעזוב את הבית, משנה את המשוואה הזו? האם זה יוצר חובה גדולה יותר לחפש קהילת תפילה גם אם היא וירטואלית?

הערת סיום.

הסיפור מסופר על תלמיד ישיבה שהולך לאחד הרבנים ושואל אם מותר להם לטעוד ולשתות אלכוהול בזמן שהם לומדים תורה. התשובה היא "לא!" זועם. שותפו ללימוד מסביר, "מיסגרת את השאלה לא נכון!" ושואל מורה אחר: "אם אנחנו אוכלים ושותים, האם יהיה זה ראוי ללמוד תורה תוך כדי כך?" שאלה מנוסחת מחדש זו מביאה בתשובה "כמובן!" נלהב. האם אנו רואים את ההזדמנות להקים מניין וירטואלי כשיפור של מעורבות נמוכה או כצמצום של מעורבות שהייתה חזקה בעבר?

יש כמה אנשים וקהילות אשר, משהוצגה בפניהם ההזדמנות לפולחן וירטואלי, ישקיעו פחות מאמץ ביצירת תפילה פנים אל פנים מאשר בעבר. אני שותף לחשש שהביעו אחרים, שיש קהילות שקודם קיימו מניין פנים אל פנים,

169 תלמוד בבלי, מגילה ה' ע"א וסנהדרין י"ז ע"ב.

170 שם.

171 שולחן ערוך, אורח חיים צ"א.

172 תלמוד בבלי, ברכות ה' ע"א.

173 שולחן ערוך, אורח חיים צ"ב.

174 תלמוד בבלי, בבא מציעא ק"ז ע"א.

175 רש"י, בבלי פסחים מ"ו ע"א ד"ה לגבל.

176 תוספות, שם ד"ה ולתפילה.

177 שולחן ערוך, אורח חיים צ"ז.

178 משנה ברורה צ"ב.

שבהן ההזדמנות "להתקשר אליו" תקטין את הצלחת המאמץ הזה. כתוצאה מכך, חווית הקהילה תפחת, ואלה שלא קיבלו את ההיגיון של תשובה זו יישארו חסרי אונים. מצד שני, ישנם גם אנשים רבים שמרגישים תחושה של קהילה ונוכחות אלוהית שנוצרת על ידי האופי האינטראקטיבי והמכיל של מניין "וירטואלי" וממגוון של סיבות לא יהיו משתתפים קבועים בתפילה היומית פנים אל פנים. כתוצאה מכך, הם יהיו מעורבים בתדירות גבוהה יותר בתפילה אישית. במהלך המגפה, הייתי עד לעשרות אנשים שנכנסים למניין ממקום עבודתם, או בשעה שהם מטפלים בילדים או מכינים ארוחת ערב למשפחותיהם. ההתמקדות שלהם בתפילה, אולי לא אולי לא הייתה האידיאל שעליו חשבו הרבנים שהעדיפו שהעובדים בחקלאות ירדו מהעצים שבהם טיפלו לפני שיתפללו תפילת עמידה,¹⁷⁹ אבל אני בטוח שבהיעדר האופציה הווירטואלית. אותם אנשים לא היו מתפללים כלל. בדומה לכך, ישנן קהילות שיוכלו לקיים תפילות קהילתיות תדירות יותר מכפי שאפשר היה אחרת.

פרקי אבות ה"א מציג את הרעיון שיש מצבים בהם "יצא שכרו בהפסדו" - הרווח לטווח הקצר נמחק על ידי ההפסד לטווח הארוך, בעוד שבמקרים אחרים "יצא הפסדו בשכרו" - ההפסד לטווח קצר נעלם לאור הרווח לטווח הארוך. חלק מהקהילות יפלו בצד אחד של המאזן בדיוק כשם שאחרות יפלו על הצד השני, ורבנים וקהילות אותן הם משרתים חייבים לחשוב היטב כשהם שוקלים איזו גישה תציב אותם בצד החיובי של המאזן.

בתשובה שלי על שמירת מצוות אחרי המגפה, אני מנתח את המושג "שעת הדחק", - הרעיון שבנסיבות דחופות ניתן להסתמך על דעות מיעוט שאחרת לא היו מתקבלות. דוגמאות לכך הן המקרה של התלמידים שבאו מבית המשתה והתיר להם רבן גמליאל לקרא את שמע למרות שהזמן המועדף חלף בבירור¹⁸⁰. או חתונה שהתאחרה בגלל ויכוח בין המשפחות, והחכמים החליטו להמשיך את החתונה לתוך השבת במקום לבטל אותה. אף אחד מחכמים אלה לא היה מציע אישור גורף לפעילות שכזו, אך הם הבינו שבמצב במצב המסוים הזה, ישנו תקדים שניתן וצריך להסתמך עליו. אף אחת מפסיקות אלה לא הייתה, במובן הצר של הדברים, הוראת שעה משום שהן נשארו במסגרת התקדים, ואכן נשמרו לדורות הבאים להסתמך עליהן בעת הצורך.

אני מאמין שההיגיון שהצגתי כאן נופל תחת הקטגוריה הזו. פרקטיקה שבמקור קיימנו כהוראת שעה - מחוץ לתקדים, ניתנת למעשה להצדקה בתוך מערכת התקדים, תוך שימוש בדעת מיעוט ובתקדימים, אם כי כאלה שאפשר שלא יתקבלו באופן אוניברסלי. ככזו, היא איננה אופציה שיש לבקשה כעניין מובן אליו, אך ניתן להחילה על נסיבות ספציפיות של הוראת שעה כאשר הגישה הנורמטיבית לא עונה על צרכי הקהילה.

רבנים וקהילות יכולים להתווכח בשאלה איזו רמת שיבוש מהווה שעת הדחק. במקורות המסורתיים, המושג מיושם בדרך כלל במצב שבו ניסיון לעשות דברים כראוי נכשל, משאב מסוים צפוי אינו בנמצא, או שיש פוטנציאל לסכסוך, עגמת נפש, או הפסד כספי משמעותי. חלק עשויים לבחור להכליל מזג אויר שמשבש את התחבורה. אחרים עשויים להחיל את הרעיון לקהילות קטנות או מפוזרות שלא יוכלו לאסוף מניין על בסיס יומי, או מסגרת שבעה שבה תהיה מצוקה מיוחדת אם לא יושג מניין. אני בכוונה משאיר את השאלה עד כמה ניתן למתוח את המושג שעת הדחק בידי אלה שמקבלים החלטות הלכתיות עבור קהילה מסוימת.

פסק.

בהיעדר תנאי מגפה, הוראת השעה המקורית המתירה לקיים מניין וירטואלי תפוג, אך יש די הצדקה, גם לאחר המגפה, לקהילות לשקול לייסד את המנהג בנסיבות ספציפיות.

המסורת שלנו מעריכה נוכחות פנים אח פנים בתפילה. מבחינה היסטורית, ניתן היה לאלץ חברי קהילה להשתתף במניין בנסיבות מסוימות, וחכמינו בטאו בוז כלפי אלו שיכלו להשתתף בגופם ובחרו שלא לעשות זאת.

ישנם יתרונות במתן אפשרות להשתתפות בתפילה דו-כיוונית ממרחק. (במיוחד כאשר השבת, ככתבה וכרוחה אינה הנושא). קהילות שהציעו אופציה זו היו עדות למשתתפים רבים יותר בתפילות. בעוד שחלק שנכחו בעבר בגופם היו מעורבים פחות כתוצאה מכך, אחרים, שלא היו מתפללים מידי יום כלל, שלא לדבר על פנים אל פנים, החלו להשתתף. גם קהילות שאינן רואות את הטיעונים של תשובה זו כמשכנעים, או מתאימים לנסיבותיהן, יכולות לשקול מניין פנים אל פנים עם הטכנולוגיה הנוספת כדי לאפשר לאלה שאינם נוכחים פיזית להיראות ולהישמע על ידי אלה

¹⁷⁹ משנה, ברכות ב:ד.

¹⁸⁰ תלמוד בבלי, ברכות ט ע"א.

שכן. באופן דומה, אותן קהילות שאינן מקבלות אף אחת מהאפשרויות שלהלן יכולות עדיין לבחור לקיים תפילה וירטואלית, גם אם היא מנוהלת ללא סימני ההיכר של מניין.

ישנן דעות מיעוט, והבנות מושגיות של טכנולוגיה, שניתן להרחיבן כדי לאפשר למניין להתקיים באמצעים וירטואליים. אלה עשויות להסתמך על "שעת הדחק", בקהילה המתמודדת עם תנאים אחרים שעולים, כולל אי יכולת לקיים מניין רגיל אחרת.

על מנת שהתנאים יתקיימו, חייבים להיות 10 אנשים, שאחרת היו נספרים למניין, שיכולים לשמוע ולראות אחד את השני בשידור חי. תפילות שהוקלטו מראש, או שמוזרמות בשידור חי בכיוון אחד ממקום שלא מתקיים בו מניין, לא יכולות להיחשב למניין, ואדם לא יוצא ידי חובתו לתפילה בציבור על ידי צפייה בהזרמה כזו.

יש שיראו בהיתר זה ל"מניין וירטואלי" כמספיק כדי להוות מניין לכל דבר ועניין, בעוד שאחרים יגבילו אותו יותר. לחברי הוועדה ניתנה ההזדמנות לציין באלו גישות הם תומכים.

אפשרות 1:

יש כאלה שלא ימצאו את הטיעונים למניין וירטואלי משכנעים מספיק כדי לחול על רוב התפילות והפעילויות הדורשות מניין (לדוגמה, קריאת התורה ואמירת קדושה), אך בהינתן התכונות הספציפיות וההקלות של קדיש אבלים, ניתן להצדיק את אמירתו בקוורום שהוקם באופן וירטואלי.

סיכום ההצבעה: אפשרות זו אושרה ב-23 ביולי, 2021 בהצבעה של שמונה עשרה בעד ושלושה מתנגדים (18-3) הצביעו בעד: הרבנים והרבנות אהרון אלכסנדר, ג'יימי אלפרט, פמלה ברמש, סוזן ברודי, נייט קריין, אליוט דורף, סוזן גרוסמן, יהודית האופטמן, יהושע הלר, ג'ן קריל קאופמן, איימי לוין, מיכה פלץ, אברהם רייזנר, טרייסי רוזן, רוברט שיינברג, דבורה סילבר, אריאל שטופנמכר, ואלן ס. וולינג-פילדס. הצביעו נגד: הרבנים דוד ג' פיין, ברי לף, ודניאל נוינס.

אפשרות 2:

אם קהילה כבר משתמשת בפרצות אחרות כדי לקיים מניין של עשרה כאשר רק תשעה מבוגרים יהודים נוכחים בגופם (לדוגמה, ספירת קטן שהוא בוגר מספיק להיות משתתף בעל כוונה כעשירי), אזי הגישה של מניין וירטואלי יכולה לשמש באותו אופן, כלומר שאם תשעה מבוגרים נוכחים בגופם, משתתף וירטואלי יכול להיספר כעשירי בלבד.

סיכום ההצבעה: אפשרות זו אושרה ב-23 ביולי, 2021 בהצבעה של 11 בעד, שבעה מתנגדים ושלושה נמנעים (11-7-3).

הצביעו בעד: הרבנים והרבנות ג'יימי אלפרט, סוזן ברודי, אליוט דורף, סוזן גרוסמן, יהושע הלר, ברי לף, מיכה פלץ, טרייסי רוזן, רוברט שיינברג, דבורה סילבר, ואלן ס. וולינג-פילדס. הצביעו נגד: הרבנים והרבנות אהרון אלכסנדר, פמלה ברמש, נייט קריין, דוד ג' פיין, ג'ן קריל קאופמן, אברהם רייזנר, ואריאל שטופנמכר. נמנעו: הרבנים והרבנות: יהודית האופטמן, איימי לוין, ודניאל נוינס.

אפשרות 3

אם יש מניין נוכח באמצעים וירטואליים או קבוצה "היברידית" כשחלק מהמניין במיקום משותף ואחרים מצטרפים באמצעות וידאו בשידור חי, אז כל עוד יש קישור וידאו ושמע בזמן אמת כך שלפחות עשרה יהודים מבוגרים יכולים להיראות אחד על ידי השני ויכולים לראות ולשמוע את הש"ץ, אז כל חלקי התפילה הדורשים מניין יכולים (וצריכים) להיאמר. קריאת התורה המלאה כלולה אבל דורשת טיפול מיוחד.

סיכום ההצבעה: אפשרות זו אושרה ב-23 ביולי, 2021 בהצבעה של תשעה בעד, עשרה מתנגדים ושני נמנעים (9-10-2) הצביעו בעד: הרבנים והרבנות ג'יימי אלפרט, סוזן ברודי, אליוט דורף, סוזן גרוסמן, יהודית האופטמן, יהושע הלרוד ג' פיין, דבורה סילבר, ואלן ס. וולינג-פילדס. הצביעו נגד: הרבנים והרבנות: אהרון אלכסנדר, פמלה ברמש, נייט קריין, ג'ן קריל קאופמן, ברי לף, איימי לוין, דניאל נוינס, אברהם רייזנר, רוברט שיינברג ואריאל שטופנמכר. נמנעו: הרב מיכה פלץ והרבה טרייסי רוזן.